

ÚSVIT RASISMU

IVO T. BUDIL

TRITON

TRITON
Praha / Kroměříž

ÚSVIT RASISMU

IVO T. BUDIL

ÚSVIT RASISMU

IVO T. BUDIL

Ivo T. Budil

Úsvit rasismu

Tato kniha ani žádná její část nesmí být kopírována, rozmnožována ani jinak šířena bez písemného souhlasu vydavatele.

Recenzenti:

prof. PhDr. Jaroslav Vacek, CSc.

Ústav jižní a centrální Asie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc.

Ústav světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

© Ivo T. Budil, 2013

© Stanislav Juhaňák – TRITON, 2013

Cover © Dagmar Krásná, 2013

Vydal Stanislav Juhaňák – TRITON,

Vykáňská 5, 100 00 Praha 10

www.tridistri.cz

ISBN 978-80-7387-630-2

Úvod	9
----------------	---

1. díl Čekání na Germány (0–1500)

1.1 Edward Gibbon a trosky starého Říma	56
1.2 Germáni a meze římského expanzionismu	60
1.3 Arminius a zrození germanismu	80
1.4 Impérium vrací úder	85
1.5 Proč se Řím zastavil na Rýně a Dunaji?	87
1.6 Mýtus „ušlechtilých Germánů“	89
1.7 Vzpoura Batavů	95
1.8 Perský stín: Sásánovská revoluce	112
1.9 Stepní bouře	122
1.10 Krize a pád Říše západořímské	131
1.11 Eurasie na úsvitu nového věku	154
1.12 Asijská hegemonie	171
1.13 Úsvit antropologického myšlení	203
1.14 Idea etnické degenerace a autochtonie ve starověku	214
1.15 Patriotismus a genealogie	219
1.16 Guillaume Postel	228
1.17 Antropologie a astrologie	233
1.18 Věčný návrat Germánů	242
1.18.1 Liutprand v Konstantinopoli	244
1.18.2 Proměny středověkého germanismu	247
1.18.3 Vizionář germánské apokalypsy	249

2. díl Svět v rovnováze (1500–1750)

2.1 Iberská společnost a poslední křížová výprava	261
2.2 Nový svět	279
2.3 Vrchol španělského impéria	287
2.4 Zápas o Středomoří	294
2.5 Vzestup Amsterdamu	318
2.6 Vojenská revoluce	324
2.7 Safíjovská Persie	335
2.8 Říše Velkých Mughalů	343
2.9 François Bernier a první rasová klasifikace	351
2.10 Abraham Hyacinthe Anquetil-Duperron a návrat Zarathuštry	359

2.11	Dálný východ a Střední Asie v raném novověku	365
2.12	Soumrak Osmanů?	376
2.13	Holandské století	386
2.14	Gottfried Wilhelm Leibniz a jeho vize eurasijské revoluce	392
2.15	Vzestup atlantické Francie	397
2.16	Franco-Gallia	415
2.16.1	„Svobodný Gal“ Jean Bodin	441
2.16.2	François Hotman a hugenotský germanismus	445
2.16.3	Francouzské genealogické spekulace v době absolutismu	454
2.16.4	Henri de Boulainvilliers, Nicolas Fréret a rehabilitace Franků	464
2.16.5	Montesquieu a svoboda v germánských lesích	483
2.17	Rasa a revoluce	498
2.18	Eurasijská revoluce a rasová imaginace	515
2.18.1	Velká Británie a eurasijská revoluce	516
2.18.2	Skotsko: Vzpoura periférie	522
2.18.3	Boj o hegemonii nad severní a střední Evropou	528
2.18.4	Ruská expanze	537
2.18.5	Sedmiletá válka	542
2.18.6	Válka o dědictví Velkých Mughalů	546
2.19	Skythsko-keltská hegemonie	558
2.20	Nordická renesance	564
2.21	Proměny západního milénarismu a návrat polobohů	577
2.22	Zrození lidských ras	590
2.22.1	Nový svět, mestici a „rasový patriotismus“	590
2.22.2	Otázka původu indiánů	597
2.22.3	Rasa, příroda a kultura v raném novověku	600
2.22.4	Adamův pád	605
2.22.5	Vznik rasové klasifikace	608
2.22.6	Ústup tradičního environmentalismu	618
2.23	Ve stínu pigmentokracie	624
2.24	Karibský Bonaparte	645
2.24.1	Saint Domingue v době „starého režimu“	649
2.24.2	Francouzská revoluce na Saint Domingue	660
2.24.3	Vzestup Toussainta Louverture	669
2.24.4	Francouzská intervence	691
2.24.5	Zrod nezávislého haitského státu	710
2.25	Ex Oriente Lux: V předvečer orientální renesance	720
Literatura		758
Rejstřík		791

Úvod

Toto je příběh o vzniku, rozvoji, triumfu a pádu rasového myšlení v západních dějinách. Zahrnuje tragické vyprávění o civilizaci, která se nechala strhnout svojí představivostí k činům, jež byly v rozporu s hodnotami a normami, na jejichž základě kdysi povstala. Zápas s důsledky vlastní imaginace Západ natolik fyzicky a morálně vyčerpával, že byl nucen rezignovat na historickou úlohu, která mu byla pravděpodobně určena. Tak se zrodil svět, ve kterém dnes žijeme. Metodologické a intelektuální nástroje, jejichž prostřednictvím se pokusím výše zmíněnou látku uchopit, obsahují makrohistorickou perspektivu inspirovanou především dílem Hannah Arendtové, Fernanda Braudela, Immanuela Wallersteina a Johna Darwina a antropologickou teorii René Girarda. Dějiny chápu jako místo, ve kterém se realizují mocenské aspirace jednotlivých aktérů a v němž probíhá neustálá rivalita prostřednictvím symbolické imaginace.

Každá skutečná historická analýza musí ozřejmit své antropologické předpoklady, to znamená svoji představu o lidské povaze, která se prostřednictvím dějinných událostí odhaluje. Důležitým teoretickým východiskem mých úvah bude teorie mimetické rivality René Girarda.¹ Zmíněný francouzský antropolog a literární historik navázal na teze sociologů a antropologů z přelomu devatenáctého a dvacátého století, například Williama Robertsona Smithe a Émila Durkheima, podle kterých hlavní funkcí náboženství v tradičních a archaických

1) René Girard má řadu obdivovatelů, z nichž někteří jej – slovy Michela Serrese – pokládají za *Charlese Darwina věd o člověku* (Girard 2008, 10). S jeho dílem bylo před několika desetiletími spojováno značné očekávání. Když v roce 1972 vyšla nejznámější Girardova kniha *Násilí a posvátno*, list *Le Monde* napsal, že rok 1972 by měl být v análech humanitních věd označen hvězdičkou (Kirwan 2008, 9). V českém jazyce byla vydána Girardova klasická práce *Lež romantismu a pravda románu* (1968) a *Obětní beránek* (1997), kniha rozhovorů *O původu kultury* (2008) a stručná studie Michaela Kirwana *René Girard: Uvedení do díla* (2008).

společnostech je udržovat sociální soudržnost prostřednictvím kolektivně sdíleného rituálu (Kirwan 2008, 6). Antropolog Arthur Maurice Hocart v tomto smyslu napsal, že *horlivost pro určitý obřad je pevnějším tmelem než ekonomické ambice, protože rituál je spojen s morálními pravidly, zatímco ekonomie má za pravidlo zisk, který rozděluje, místo aby sjednocoval* (cit. Girard 2008, 64). René Girard, který se odvolává na Aristotelovu poznámku (*Poetica* 48b, 6–7), že *člověk se od ostatních živočichů liší tím, že má největší sklon napodobovat* (Girard 2008, 7), vybudoval na základě lidské schopnosti nápodoby antropologickou teorii, kterou nazývá mimetickou.² Proti jiným teoretikům, kteří chápou mimetismus převážně jako ikonický systém gest, Girard zdůraznil, že také lidská touha má mimetickou povahu. Již ve své prvotině *Lež romantismu a pravda románu* z roku 1959, v níž se zabýval pěti velkými evropskými romanopisci,³ Girard ukázal, že „lež romantismu“ spočívá v iluzi o údajné autonomii a stálosti naší touhy vyplývající z naší autentické povahy. Román ve svých vrcholných podobách ale odhaluje, že veškerá touha je odvozená a představuje pouhou imitaci a napodobeninu touhy druhých (Kirwan 2008, 9). Touha se vždy rodí z nápodoby touhy někoho jiného, koho pokládáme za vzor. Toužíme po něčem, protože po tom touží jiní, to znamená, že nemáme žádnou autonomní, nezávislou touhu, jak se nám snažila namluvit tradice romantismu. Například Don Quijot odvozoval své touhy po dobrodružném a ctnostném životě od legendárního rytíře Amadise Galského. Don Quijote si svoji idealistickou touhu vypůjčil od vybájené postavy, jejímž dvojníkem se tímto *de facto* stal (Girard 1968, 9–10). Španělský snílek mohl existovat pouze prostřednictvím neustálé imitace bájněho rytíře Amadise Galského a obdobně náš subjekt, naše já, je *nestabilní, neustálou proměnlivou a prchavou strukturou*, která existuje pouze díky touze. René Girard je dokonce přesvědčen, že

2) René Girard není samozřejmě ani prvním, ani posledním autorem, který zdůraznil význam mimetismu čili nápodoby pro lidskou sociální a kulturní existenci a proces hominizace obecně. Například kanadský psycholog Merlin Donald, na kterého se sám Girard občas odvolával, vymezil ve své knize *Origins of the Modern Mind* (1991) v průběhu lidské evoluce tři odlišné kultury odrážející různé stupně vývoje kognitivních schopností našich předků, *epizodickou kulturu, mimetickou kulturu a lingvistickou kulturu*. Mimetická kultura, představující jakýsi „chybějící“ evoluční článek mezi epizodickou kulturou, charakteristickou pro lidoopy a některé fosilní primáty, a lingvistickou (symbolickou) kulturou *Homo sapiens* se vyznačovala ikonickou (nesymbolickou) povahou, kterou můžeme pozorovat například v pantomimě. Mezi významné rysy mimetické kultury náležel smysl pro rytmus a melodické a harmonické aspekty prozódie. Mimetická gesta, včetně faciální exprese, hrají významnou úlohu při dorozumívání, avšak označit tento způsob komunikace za „prajazyk“ nebo „protojazyk“ by bylo zavádějící, protože je podmíněn odlišným neurologickým substrátem. Výrazy tváře představují v lidské ontogenezi první formu komunikace s okolím, předcházející vznik jazyka. Mimetická kultura vytvořila vhodné prostředí pro rozvoj pozdější lingvistické kultury. Mimetické prostředky včetně gest, výrazu tváře, intonace a ostatních složek prozódie mají výraznou „metalingvistickou“ funkci a umožňují sémantickou interpretaci mnohoznačných výroků. Merlin Donald zdůraznil, že mimetická kultura vedla ke vzniku prvního, kolektivně sdíleného modelu reality, zprostředkovaného nikoliv jazykově, ale rituálně, a ustavila rituální praktiky, tance, hry a složitější technologii. Mimetismus je důležitým médiem kulturního přenosu (Budil 2003, 264–265).

3) Cervantesem, Flaubertem, Stendhalem, Proustem a Dostojevským.

meziemické přisvojení touhy druhého člověka nahradilo instinktivní chování v roli určujícího faktoru lidského jednání. Z tohoto důvodu jsou lidé podle Girarda mnohem náchylnější než ostatní živočichové ke vzájemným vražedným konfliktům, protože postrádají instinktivní „brzdné“ mechanismy bránící eskalaci násilí (Kirwan 2008, 25).

Napodobování druhých je obvyklé u dětí, vyskytuje se rovněž u dospělých, kteří se za imitaci jiných lidí stydí a skrývají ji, protože se obávají, že tím odhalují nedostatečnost a slabost vlastní existence (Kirwan 2008, 25–26). Pokud lidé touží po stejném objektu, nastává rivalita, která ústí do otevřeného konfliktu. Zde musíme rozlišovat. Mezi Donem Quijotem a Amadisem nemůže dojít ke střetu, protože Amadis Galský je pouhou ideální fiktivní postavou; mezi ním a Donem Quijotem je nepřekročitelná propast bránící soupeření (Kirwan 2008, 31). Obdobně nenastane rivalita mezi Donem Quijotem a Sancho Panzou, protože Sancho Panza uznává své hierarchicky podřízené postavení (Kirwan 2008, 31). René Girard nazývá tuto „bezpečnou formu napodobování či miméze“ „vnějším zprostředkováním“ nebo „vnější mimézí“ (Kirwan 2008, 31). Mezi křesťany a Kristem, kterého věřící napodobovali v duchu *imitatio Christi*, nemohla nikdy nastat mimetická rivalita. „Vnitřní zprostředkování“ či „vnitřní miméze“ znamená, že mimetická touha spojuje reálné osoby pohybující se ve stejném sociálním prostoru. Jestliže společnost nedokáže stanovit hierarchii mezi toužícím subjektem a jeho vzory, hrozí vypuknutí eskalujícího konfliktu v podobě rivalizujícího mimetismu mezi vzorem a subjektem o získání objektu jejich společné touhy (Girard 2008, 7). Tento střet připomínající Hobbesovu „válku všech proti všem“ může v krajním případě vyústit do hromadného násilí prakticky znemožňujícího společenský život jako takový. Za příklad mohou posloužit hrdinové Dostojevského románů stravování, frustrování a pohlcování destruktivní mimetickou rivalitou. V období mezi Cervantesem a Dostojevským došlo v Evropě k rušení hierarchických rozdílů, což se projevilo v růstu mimetické rivality, které se staví do cesty stále méně bariér (Kirwan 2008, 35). Mimetická rivalita a násilí působí jako nakažlivá nemoc; mytická svědectví o morových epidemiích, egyptských ranách nebo potopě jsou často skrytými svědectvími o eskalující mimetické krizi rozvracející společnost (Kirwan 2008, 53). Na druhé straně, jak ukázali někteří velcí spisovatelé jako William Shakespeare, Stendhal nebo Gustav Flaubert, lze dosáhnout obrácení či osvobození spočívající v tom, že si uvědomíme, že *jsme odjakživa nevědomky napodobovali špatné vzory, které nás stahují do začarovaného kruhu pohoršení a nikdy neukojitelných tužeb* (Girard 2008, 104).

Problematika mimetické rivality nás přivádí na půdu vnitroskupinového násilí, která představuje největší riziko pro sociální soudržnost a přežití společnosti. René Girard nesouhlasí se slavnou tezí Thomase Hobbesa, že lidé pohroužení do vzájemného nepřátelství si v okamžiku, kdy konflikt vrcholí, uvědomí, že je třeba skoncovat s rivalitou a podřídít se všemohoucí omezující síle, kterou anglický politický filosof nazval Leviatanem (Kirwan 2008, 52–53). Dlouhodobý konflikt

tlum v aktech schopnost vidět v soupeři lidskou bytost a tato démonizace nás zbavuje empatie omezující míru spáchaného násilí (Kirwan 2008, 55). Doufat v takové situaci v náhlé přerušení násilí a uzavření společenské smlouvy je iluze. Jak tedy zastavit eskalující mimetickou rivalitu? Podle René Girarda, který se inspiroval Freudovou prací *Totem a tabu* z roku 1913, bylo zapotřebí nasměrovat kolektivní násilí proti určitému jedinci, jenž byl učiněn odpovědným za danou sociální krizi. Dosavadní rivalové se spojili za účelem jeho likvidace a akt obětního násilí se stal momentem obnovení jejich společenské soudržnosti. Zmíněná pravěká událost byla ritualizována a stala se základem pro vznik a rozvoj lidské kultury, institucí, tabu a norem. Proceduru vytvořenou za účelem usměrnění a kontroly násilí uvnitř skupiny nazval René Girard *rituálem obětního beránka* (2008, 8). Naše instituce včetně etických norem se zrodily z mechanismu obětního beránka jako krajního řešení kolektivního násilí vyplývajícího z mimetické rivality: *Lidský řád jakožto protiklad řádu zvířecího, jenž mu předcházeli, se stává závislým na posvátnu, jež je definováno jeho vlastním násilím; jsme jediným druhem, pro nějž mimetické násilí představuje větší hrozbu než vnější přírodní svět představovaný ostatními druhy* (Kirwan 2008, 110–111). Volba obětního beránka nebyla nahodilá; většinou šlo o osobu, která se vzhledem či jednáním odlišovala od ostatních, byla sociálně izolovaná a vyznačovala se takzvanými perzekučními stereotypy, které ji činily zranitelnou.

Sociálního míru potřebného ke kulturnímu vývoji jsme dosáhli za cenu násilného obětování nevinné bytosti, přičemž veškerá mytologická, náboženská a rituální tradice se snaží tento prvotní zločin nikoliv ospravedlnit, ale zamaskovat a zakrýt. Na rituál navázal mýtus, který pokračoval v konspiraci mlčení obklopující primordiální rituální vraždu. René Girard pojímá mýtus jako příběh, který společenství vypráví o svém původu – příběh, ve kterém je násilná povaha zmíněného původu nepřímou naznačena, nikdy v něm ale není otevřeně odhalena: Mýtus pomáhá zachovávat mlčení o násilí páchaném na obětním beránkovi (Kirwan 2008, 71). V mýtu proto nehledejme podle vzoru romantiků jakousi symbolickou pravdu o autentických podmínkách a povaze lidské existence, protože *mýtus je verbalizovaná a neustále reprodukováná sociální lež zakrývající násilný počátek naší kultury*.⁴ Nositelé mytické tradice na tuto původní funkci mýtu za-

4) René Girard je přesvědčen, že význam křesťanství spočívá v kulturním a morálním uchopení skutečnosti, že povaha naší kultury a společnosti je spojena s obětí (cit. Girard 2008, 14). Pouze křesťanství dokázalo na neustále se reprodukující a dějinami procházející usmrcení nevinného jedince v zájmu sociální soudržnosti reagovat alternativním příběhem, v němž postavilo do středu děje osobu, která podlehla skupinové nenávisti, ale jejíž nevina byla nespochybnitelně prokázána a zdůrazněna. Tím se zhroutila celá logika rituálu obětního beránka, byl plně demaskován jeho násilnický charakter, byly rehabilitovány předchozí oběti skupinového násilí a rituálně maskovaná vražda přestala být aktem ustavujícím kulturu: Kristova oběť představuje zlomový okamžik, kdy byla narušena rovnováha udržující symbolicko-náboženský mechanismus, na němž byly založeny nejstarší společnosti, ve stálosti, repetitivnosti a mytičnosti (cit. Girard 2008, 14). Křesťanství jako první náboženství ukázalo oběť jako oběť a vraždu nazvalo vraždou. Křesťanství představuje pro Girarda klíčovou fázi antropologického vývoje, během kterého se člověk

krývající primordiální vraždu, která se proměnila v rituál, již zapomněli, přičemž toto zapomnění má téměř charakter psychoanalytického potlačení traumatizujících událostí v našem individuálním životě.⁵

Mimetická rivalita, o které hovoří René Girard, se v průběhu historického vývoje zmocňuje některých událostí, epizod a osobností, které imituje a proměňuje v sugestivní a mobilizující symboly. Této skutečnosti si všiml Karel Marx, který ve spise *Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta* vytkl buržoazii nedostatek imaginace a neschopnost dodat skutečný obsah sociální revoluci:

Lidé sami dělají své dějiny, ale nedělají je tak, jak jim napadne, za okolností, jež si sami zvolili, nýbrž za okolností, jež tu byly před nimi, jež jsou jim bezprostředně dány a jež zdědili z minulosti. Tradice všech mrtvých pokolení tíží mozek živých jako můra. A právě tehdy, kdy se zdá, že lidé jsou plně zaujati tím, aby provedli převrat v sobě a kolem sebe, aby vytvořili něco nebyvalého, právě v takových epochách revolučních krizí vyvolávají úzkostlivé duchy minulosti, aby jim sloužili, vypůjčují si od nich jména, bitevní hesla, kostýmy, aby v tomto starém a ctihodném převlečení a v této vypůjčené řeči sehráli nový výstup světových dějin. Tak se přestrojil Luther za apoštola Pavla, revoluce let 1789 až 1814 se střídavě oblékala do hávu římské republiky, potom do hávu římského císařství, a revoluce z roku 1848 nevěděla nic lepšího než parodovat hned rok 1789, hned revoluční tradici let 1793–1795. ... V klasicky přísných tradicích římské republiky našli gladiátoři buržoasní společnosti ideály a umělecké formy, sebeklamy, jichž potřebovali, aby sami sobě zastřeli měšťácky omezený obsah svých bojů a aby udrželi svůj zápal na výši velké dějinné tragédie. Takto si již o sto let dříve, na jiném stupni vývoje, vypůjčili Cromwell a anglický lid pro svou buržoasní revoluci mluvu, vášně a iluze ze Starého zákona.⁶

musel vyrovnávat se skupinovým násilím ohrožujícím jeho sociální soudržnost. Tradiční společnost byla nucena nacházet stále nové obětní beránky, kteří byli navzdory své nevinně usmrceni a prohlášeni za vinné. Její postoj lze shrnout Kaifášovým výrokem: *Lépe když zemře jeden, než aby zahynulo celé společenství* (J 11, 51). Proti tomuto archaickému postoji je postaveno Kristovo konstatování: *Nenáviděli mě bezdůvodně* (J 15, 25). Křesťanství podle Girarda bylo pro kulturní vývoj lidstva tím, co představovala kultura pro přirozený výběr (kdy se člověk emancipoval od zákonitostí darwinovského přírodního výběru). Prostřednictvím křesťanství se člověk osvobozuje od nutnosti odstraňovat vnitřní konflikty a krize uvnitř společenství obětováním bytostí, jejichž nevina tradičně zastřená mýtem byla nyní jednoznačně demonstrována. Tento proces emancipace od rituálního násilí, jak přiznal sám René Girard (2008, 100), nebyl ovšem zdaleka ukončen: *Nevina oběti je zásadní výdobytek, a ten přineslo křesťanství. Ale nikdy jsem neprosazoval zásadu, že onen proces je čistě lineární a že se od okamžiku Zjevení vyvíjí nepřetržitě. Naopak, je to proces mimořádně složitý, protože člověk si svou cestu volí svobodně. A po pravdě řečeno téměř pokaždé se rozhoduje pro násilí, dnes více než kdy jindy* (Girard 2008, 100).

5) Výše zmíněnou problematiku René Girard rozpracoval především v knihách příznačně nazvaných *Věci skryté od založení světa* (*Des choses cachées depuis la fondation du monde*, 1978), *Obětní beránek* (*Le Bouc émissaire*, 1982) a *Ten, skrze něž přichází pohoršení* (*Celui par qui le scandale arrive*, 2001).

6) Marx a Engels 1954, 249–250.

Podle Marxe buržoazie postrádala dostatek imaginace, nedokázala vytvořit nové významy, které by zaštitily revoluční transformaci společnosti, a musela proto převzít významy sociálního řádu, který se snažila vyvrátit a nahradit. Její symbolismus se neopíral o budoucnost, ale výhradně o imitaci minulosti. Skutečná revoluce musí zrodit estetiku, symbolismus a obrazotvornost, které dají skutečný obsah nové sociální realitě, a nemůže se uchýlovat (jako se to podle Marxova názoru stalo buržoazní revoluci) k umělé a fiktivní estetice odcizené společenské realitě a jejím potřebám. Obdobně Edgar Quinet nebo Auguste Comte navzdory sympatiím k Francouzské revoluci neskrývali zklamání z chudoby republikánské imaginace. Revoluční liturgie selhala. O krizi moderní demokratické imaginace, která je bezbranná vůči asertivitě totalitní ideologie, psal v roce 1942 Sigmund Neumann (1942, xviii):

Historická realita se často mění, aniž by se pokusila vytvořit nový jazyk. ... Náš politický slovník je zastaralý, a proto nezbytně plný nesprávných názvů. Přestal být nositelem významu. Základní koncepty ztratily své kouzlo. Musíme si buď osvojit nový slovník, nebo obnovit starý. To má zásadní důležitost pro přežití demokracie, která nejuvíce ze všech forem společenského systému závisí na vzájemném porozumění. Nachází se však v soumraku, v němž je stabilita životadárných významů ztracena. Moderní diktatury využily tohoto intelektuálního vakua tak, jako vyplnily sociální vzduchoprázdno, ve kterém se nalézaly krizí zachvácené vrstvy soudobé společnosti. ... Tato uzurpace, devaluace a transformace, jež je výsledkem příklonu k diktatuře, způsobila spoušť v demokratickém táboře ne menší než taktika blitzkriegu, která zničila spořádané bojové linie demokracie.

Girardova teorie mimetické rivality odehrávající se v prostoru sugestivní symbolické imaginace nám umožňuje porozumět určitým intelektuálním a duchovním procesům probíhajícím v západních dějinách, jejichž účastníci se snažili imitovat, ztotožnit a tím si přivlastnit některé působivé a prestižní historické vzory a epizody, a tak získat výhodu nad svými soupeři. Člověk žije ve světě, který prostupuje imaginace, obrazotvornost či iluze, která má často větší sílu a váhu než realita. Šíření rasové ideologie do antropologických a historických věd představuje právě takové vítězství imaginace nad skutečností, triumf, který umožnilo selhání dobových politických institucí.⁷ V září roku 9 po Kristu porazil v Teutoburském lese germánský vůdce Arminius tři římské legie, čímž prakticky zastavil římské plány na romanizaci území mezi Rýnem a Labem. V šestnáctém století se Arminius nebolí Hermann, jak jej nazval Martin Luther, stal symbolem

⁷ V naší době nabyla rasová otázka znepokojivě přemrštěné důležitosti. Znepokojivě, protože rasová dogmata se stala základem nelidské brutální politické filosofie, která již vyústila do smrti nebo sociálního ujařmení miliónů nevinných jedinců. Přemrštěné, protože pokud se současná rasová teorie podrobí vědecké analýze a výkladu, pozbyde významu pro jakýkoliv druh společenského či jiného jednání (Montagu 1945, ix).

rezistence znovuvzkříšeného germánského Severu proti kulturní hegemonii latinského Jihu (*liberator Germaniae*), což hrálo mimořádně důležitou úlohu v době reformace a poté během sjednocování Německa. Například mezi lety 1676 až 1910 bylo složeno sedmdesát pět oper oslavujících Arminiův výkon. V roce 1875 byla u městečka Detmold odhalena monumentální dvacet osm metrů vysoká socha Hermanna z mědi a se vztyčenou rukou třímajícího meč a stojícího na kamenném podstavci na kopci vypínajícím se čtyři sta metrů nad okolní krajinu. Arminius symbolizoval aspirace germanismu, to znamená přesvědčení, že tak jako barbarské germánské kmeny revitalizovaly na sklonku antiky umírající římskou společnost a vytvořily novou středověkou civilizaci, je jim souzeno obrodit západní civilizaci raného novověku. K tomu však nedošlo, přičemž hlavním limitujícím faktorem „germánských“ ambicí se stal impozantní mocenský vzestup Francie dovolávající se v době Ludvíka XIV. své imaginární galské či keltské identity. Výsledek třicetileté války odsoudil území starověké Germánie k politické bezvýznamnosti. Colbert a Ludvík XIV. marginalizovali hugenoty a vybudovali z bývalé romanizované římské provincie Galie vojensky nejsilnější stát kontinentu. Germanismus se stáhl do akademického prostředí, na univerzity v Leidenu nebo Uppsale, kde místní rektor Olof Rudbeck ztotožnil Švédsko s Platónovou Atlantidou. Imitace germanismu jako symbolického prostředku mocenského vzestupu německojazyčných oblastí Evropy tedy v šestnáctém a sedmnáctém století selhala.

Poté se situace změnila. Rozhodující globální fenomén raného novověku ve vztahu mezi různými civilizacemi představovala takzvaná eurasijská revoluce, jak tento jev nazval historik John Darwin (2007, 160–217). V šestnáctém století sice Evropané kolonizovali Nový svět a pronikli do Indického oceánu a na Dálný východ, avšak mezi hlavními civilizačními ohnisky Eurasie – mezi Západem, Osmanskou říší, Persií, mughalskou Indií a Čínou – se vytvořila v zásadě mocenská rovnováha. Tu narušila až výše zmíněná eurasijská revoluce probíhající přibližně v letech 1750 až 1830, kdy Západ poprvé zúročil svoji vojenskou a ekonomickou převahu, kolonizoval Indii, mocensky zastínil Osmanskou říši, Persii a Čínu a stal se nezpochybnitelným globálním hegemonem. Dvěma klíčovými událostmi eurasijské revoluce byla porážka Francie Velkou Británií v době sedmileté války, kdy Francie ztratila pozice v Severní Americe a Indii, a ovládnutí indického subkontinentu anglickou Východoindickou společností. Právě v důsledku působení britských vzdělanců v indické Kalkatě se zrodila indoeuropeistika, jejíž představitelé jako například William Jones, Charles Wilkins nebo Alexander Hamilton vystoupili s tezí o lingvistické sounáležitosti evropských a indických dialektů. Zároveň se zrodila vize pravěkého árijského společenství, které údajně položilo základy západní civilizace. Árijská ideologie představovala učení o prehistorické kolonizaci Evropy válečnickými a aristokratickými nomády, nositeli vyšších rasových kvalit, jejichž pozůstatky můžeme údajně nalézt rozptýlené mezi moderním evropským obyvatelstvem, především na severu kontinentu.

Francouzský literát Edgar Quinet hovořil v této souvislosti o tzv. orientální renesanci, to znamená o pseudonáboženském hnutí, podle kterého by duch hinduismu a indického písemnictví měl revitalizovat znavenou postosvícenskou západní společnost. Geniální orientalista a nejvyšší soudce v Kalkatě William Jones, jehož socha je vystavena v katedrále svatého Pavla v Londýně, představoval ikonu či symbol tohoto pokusu o synkrezi hinduistické a křesťanské tradice. V britském politickém životě a především ve vedení Východoindické společnosti ale počátkem devatenáctého století převládli stoupenci utilitarismu a evangelikánství, kteří se ke kulturním podnětům přicházejícím z Orientu stavěli značně skepticky. Jejich mluvčím byl zejména James Mill, otec filosofa Johna Stuarta Milla. Ětos orientální renesance se přenesl do Německa, kde mimořádně silně oslovil mladou generaci romantických literátů, například Augusta Wilhelma Schlegela nebo jeho bratra Karla Wilhelma Friedricha Schlegela, autora knihy *O jazyce a moudrosti Indů* (*Über die Sprache und Weisheit der Indier*) z roku 1808. Tito spisovatelé, kteří usilovali o emancipaci od francouzské nadvlády, nabyli přesvědčení, že jejich vlasti je souzeno sehrát úlohu jakéhosi Orientu Západu, čímž připravovali půdu pro pozdější průnik árijské ideologie. Úcta k jazyku a fascinace vztahy, které jazykové příbuzenství odhalovalo, dovedly evropské vzdělance ke konstrukci imaginárního rasového společenství, jemuž bylo souzeno „spasit“ Západ.

Historický vývoj na evropském kontinentu byl zkomplikován skutečností, že první vzpoura germánského Severu proti latinskému Jihu v době reformace skončila strategickým patem. Arminiovi potomci se nedokázali prosadit proti španělským žoldněrům placeným americkým stříbrem. Nezpochybnitelná hegemonie germánského Severu vyplynula až z vítězství „anglosaské“ Velké Británie nad „keltskou“ Francií, které bylo symbolicky zpečetěno ztotožněním Germánů a Árijců. Indie a Francie byly dvě poražené země ve světě ovládaném „Árijci“, jakkoliv se Napoleon pokoušel tento stav korigovat. Expanzi árijské ideologie do věd o člověku, včetně archeologie a antropologie, lze proto chápat jako výraz snahy imitovat a ztotožnit se s mimořádně prestižním symbolem rasové, civilizační a historické nadřazenosti. Každá ideologie se rodí jako více či méně skrytý odraz a metaforická výpověď o určitých historických událostech (v tomto smyslu plní podobnou úlohu jako kdysi mýtus). Árijská imaginace je metaforou vítězství Západu nad Indií (a usurpací původně indického konceptu pro vyjádření západní civilizační nadřazenosti), triumfu, který rozhodl o výsledku eurasijské revoluce.

Árijská ideologie reprezentovala mimořádně dramatický způsob setkání imaginace s dějinami. Symbolická rivalita se vyhrtila do takové míry, že nad ní její účastníci ztratili kontrolu, jak o tom René Girard hovoří v jedné ze svých posledních knih *Dovršit Clausewitze* (*Achever Clausewitz*, 2007).⁸ Nacistický rasový

8) Taková je povaha války ... vyvolává napětí, které tlačí imaginaci do krajností, v nichž ztrácíme smysl pro realitu (Girard 2007, 33).

totalitarismus čerpající ze sociálního darwinismu a eugeniky představoval pozdní reakci na výsledek eurasijské revoluce, na níž se Německo nemohlo kvůli své dočasné slabosti mezi sedmnáctým až devatenáctým stoletím přímo podílet. Identifikace rasově očištěného německého národa s Árijci tak implicitně prozrazovala touhu po globální nadvládě a z dlouhodobého historického hlediska vyjadřovala vzpouru nikoliv proti míru versailleskému, ale spíše vestfálskému.

Pokud bychom použili terminologii Francise Fukuyamy, pak se radikalizovaná árijská ideologie stala klasickým projevem *megalothymie*, kterou americký politický filosof vymezil jako emocionální *touhu po uznání za nadřazeného druhým* (Fukuyama 2002, 184). Montesquieu zdůraznil, že nejstabilnější zákony se opírají více o vášně než rozum, tak jako tomu bylo ve starém Římě a Spartě, přičemž moudrá vláda spojí emoce s moudrostí.⁹ Byly to ctnosti, které umožnily Římu zvítězit nad Kartágem.¹⁰ Dejme slovo velkému znalci temných zákoutí lidské duše Ferdinandu Louisi Célinovi (1933,157):

Chceš-li žít aspoň v jakéms takéms míru s lidmi, ať s důstojníky nebo s civily, – jsou to příměří křehká, to je pravda, ale přesto vzácná – musíš jim stůj co stůj dovolit, aby se mohli rozvalovat, honosivě nadouvat v hloupých chloubnostech. Rozumová vychloubavost a chvástavost neexistuje. Je to pud. A neexistuje taky člověk, který by nebyl především vychloubavý. Úloha honosivého padoucha je skoro jediná, v níž se lidé navzájem snášejí s jistou radostí. S těmito vojáky jsem svou obraznost nemusel namáhat příliš. Stačilo nepřestávat tvářit se užaslým.

Rasová ideologie parazitovala na zanedbanosti thymotické potřeby moderního člověka.

Viděli jsme, že distribuce moci mezi dominantními světovými mocnostmi byla úzce provázána se somatickou imaginací, to znamená s privilegovaným statutem, který byl přisuzován určitým typům lidského těla. Bez této zásadní skutečnosti by byl zrod moderního rasového totalitarismu nemyslitelný. Hierarchie prestiže, které se těšily antropologicky vymezitelné typy lidí, odpovídala hierarchii světového systému, v jehož rámci jisté geografické oblasti tvořily jádro, zatímco jiné byly odsunuty na periferii. Výsadní politická moc či hegemonie může být získána krátkodobou, v zásadě nahodilou vojenskou nadřazeností (jak se to podařilo Alexandru Makedonskému, Čingischánovi, Tamerlánovi, Napoleonovi či Adolfu Hitlerovi), ale pokud má být dlouhodoběji udržitelná, musí se

9) *Neexistuje nic tak mocného jako republika, v níž se dodržuje zákon nikoliv na základě rozumu, ale na základě vášně, jak tomu bylo v Římě a ve Spartě* (Montesquieu, *Grandeur et décadence des Romains*, 2, IX, 14).

10) *Římané byli ambiciózní v důsledku své pýchy, Kartáginci kvůli své lakotě* (Montesquieu, *Grandeur et décadence des Romains*, 2, IX, 14).

opírat o ekonomickou superioritu, schopnost vytvářet směřitelné zdroje a artefakty efektivněji, hodnotněji a ve větším množství než ostatní rivalové. V novodobých dějinách se zatím žádné mocnosti nepodařilo změnit mocenskými prostředky mezinárodní hospodářské vztahy natolik radikálně, aby ji to přineslo trvalou ekonomickou převahu. Z tohoto důvodu můžeme sledovat prakticky neustálou transformaci světového hospodářského systému, jehož centrum se během uplynulých tří staletí přesunulo z Dálného východu do severozápadní Evropy, poté do Severní Ameriky a nakonec znovu do jihovýchodní Asie. Somatická imaginace se v podobě rasové ideologie vytvořila vzhledem k velmi specifickým historickým a etnickým podmínkám v Evropě od osmnáctého do dvacátého století, to znamená v epoše, kdy tento region poprvé (a pravděpodobně i naposled) aspiroval na postavení ohniska světového politického a ekonomického systému. Okolnosti rozkladu Říše západoorlémské a vzestupu středověké civilizace daly podnět ke zrodu literární fikce o revitalizačním potenciálu germánské etnicity, která byla znovuoživena v době reformace. Zatímco jiné kulturní okruhy Eurasie asimilovaly etnickou různorodost jednotnou civilizační silou (Čína), podřídily ji striktnímu sociálnímu systému (Indie) nebo překryly náboženskou identitou (islám), soužití nejrůznějších etnik se stalo výrazným rysem západního společenského života. Tento dualismus etnické a civilizační příslušnosti akcentoval úlohu somatické imaginace, z níž se prostřednictvím moderní vědy a romantického hnutí stala imaginace rasová.

Rasová imaginace může být instrumentalizována jako ideologie legitimizující ekonomicky motivované chování, například znevolnění pracovní síly ve formě otroctví. Vzhledem k tomu, že zotročování světlých obyvatel Středomoří, Evropy, Kavkazu či Střední Asie nezrodilo rasismus, zatímco zotročování tmavých obyvatel subsaharské Afriky ano, hovoříme o *pigmentokracii* jako nejstarší formě západní rasové ideologie. Porážka Španělska v roce 1588 a ztráta jeho velmocenského postavení v první polovině sedmnáctého století způsobila symbolickou degradaci mesticů jako smíšeného zámořského „rasového“ typu a vzestup prestiže „rasově čistého“ nordického obyvatelstva nizozemského a anglosaského původu. Tento triumf exkluzivního nordismu nad otevřeným multirasovým středomořským přístupem k mimoevropským populacím byl dokonán neúspěchem Francie v sedmileté válce. Devatenácté století proběhlo ve znamení nadvlády Anglosasů v rámci rasové imaginace Západu odrážející výlučnou úlohu Velké Británie ve světovém politickém a hospodářském systému.

Vznik rasového totalitarismu v podobě nacismu umožnily v zásadě čtyři faktory. Za prvé to byla asimilace germánské a anglosaské identity hypotetickou árijskou příslušností v důsledku rozvoje orientálních studií. Za druhé etnický komplikovaný dějiny britských ostrovů, soupeření mezi anglosaským, normanským a keltským prvkem, které romanticky zaměření autoři typu Waltera Scotta představili jako „rasovou válku“. Za třetí revoluční myšlenka, kterou pod vlivem přírodních věd razil jako jeden z prvních Victor Courtet, že radikální rekonstruk-

ce evropského řádu na rasovém principu vyústí do revitalizace západní civilizace. Za čtvrté aspirace německé společnosti frustrované ve svých politických a mocenských ambicích, jejíž vůdcové se pokusili imitovat světové imperiální postavení Anglosasů prostřednictvím rasové revoluce.

Účinnost árijské ideje byla umocněna její aliancí s dalšími dvěma vlivnými fenomény moderní západní civilizace: vědou a masovou společností. Eric Voegelin v monumentálním díle *Řád a dějiny (Order and History)* představil pojmy krve a pokrevní příbuznosti jako univerzální symbolismus ovlivňující životy všech lidských společností; byla to transformace z ezoterického mystéria ve starověku a metafora aristokratické sociální výlučnosti ve středověku a raném novověku v masovou politickou ideologii v moderní době, která mu umožnila získat mimořádnou sugestivitu a destruktivitu (Hannaford 1996, xi). To, co bylo původně ezoterickou součástí rituálu nebo příznakem společenské exkluzivity a rodové „kvality“, bylo v průběhu Francouzské revoluce demokratizováno a stalo se kolektivní vlastností národů, které nalezly v rasovém substrátu zdůvodnění své vůle k moci, nadřazenosti a privilegovaného postavení v sekularizovaných dějinách.

Za základ rasového myšlení se obecně pokládá záměna sociálního a biologického. Tento intelektuální manévř, který spojujeme se strategií legitimizace určité společenské hierarchie, mohl nabýt účinnosti až v průběhu osmnáctého století, kdy byl definitivně v západním myšlení stanoven předěl mezi přírodou a kulturou či společností. V Rousseauových dílech se zaujatí čtenáři mohli se známit s „přirozeností“ jako blahodárným živlem poskytujícím Západu znavenému a traumatizovanému velkým civilizačním vzepětím autenticitu a morální sílu. Aby mohly být bariéry mezi člověkem a přírodou triumfálně zbořeny, musely být nejdříve vztyčeny. K tomu došlo v dílech řady autorů raného novověku, například Thomase Hobbesa, Samuela von Pufendorfa či Giambattisty Vica, kteří popsali postupnou emancipaci primordiálního divocha od tyranie přírodního řádu, ignorance a vnitrodruhové rivality pod záštitu autority *Leviathana*, metaforu civilizačního řádu. Jean Jacques Rousseau a romantismus smysl tohoto úsilí popřeli a prostřednictvím fikce „ušlechtilého divocha“ hlásali návrat lidského bytí zpět do lůna přírody. Člověk nyní tvořil jednotu s půdou, horami, řekou, mořem a podnebím; geologie a klimatologie byly stejně důležité pro pochopení jeho vlastností jako anatomie a fyziologie.

V knize *Původ totalitarismu* se německá filosofka a publicistka židovského původu Hannah Arendtová pokusila vyložit krátce po skončení druhé světové války zrod moderního totalitarismu (a s ním spojeného antisemitismu a rasové ideologie) v širším historickém, sociálním a kulturním kontextu jako výraz souhry mezi vnitřním vývojem a vnějšími okolnostmi utvářejícími osudy Západu. Výsledkem je čtivá směs brilantních, schematických, erudovaných, provokativních, kontroverzních, eklektických a povrchních pasáží, které ve svém celku vytvářejí velkou intelektuální výzvu, jež navzdory ohlasu a rozsáhlé diskuzi o zmíněném díle nebyla pravděpodobně náležitým způsobem zhodnocena a využita. Ponechme

stranou význam a relevanci samotného pojmu totalitarismus a zaměříme se na metodu, s níž Hannah Arendtová přistoupila ke zkoumání uvedené látky. Je pro ni charakteristický smysl pro detail spojený se schopností porozumět jeho globálnímu kontextu, to znamená umění vnímat specifické vlastnosti a vnitřní proměny západní společnosti v interakci s ostatními mimoevropskými kulturami a civilizacemi. Nejde o mechanický a pasivní difuzionismus či o relativizaci údajné západní historické výlučnosti poukazováním na vnější původ evropských invencí či institucí. Nebudeme se příliš zabývat dekonstrukcí a odhalováním asymetrie západní moci při konstrukci „exotismu“ za účelem jeho mocenského ujařmení. Vztah mezi Západem a ostatními civilizacemi prozkoumáme v dynamice vzájemného spoluvytváření. Málokterý autor ukázal tak přesvědčivě jako Hannah Arendtová, že i subtilním proměnám západního myšlení porozumíme jen obtížně, pokud vnímáme Západ jako dekontextualizovaný ostrov zrozený uprostřed pustého necivilizovaného oceánu.

Ve svém pojednání se letmo dotknu či zmíním o životních osudech stovek rozličných osobností pocházejících z nejrůznějších věků a prostředí. Na tomto místě bych chtěl vyzdvihnout především dvě: Toussainta Louvertura a Johanna Friedricha Blumenbacha. Ačkoliv žili přibližně ve stejné době, nesetkali se a s nejvyšší pravděpodobností o sobě nikdy neslyšeli. Toussaint Louverture byl bývalým černým otrokem, kterému se ve zralém věku podařilo díky mimořádnému vojenskému talentu a charismatu zastavit krvavý chaos rasové války zuřící na Saint Domingue a dát traumatizované společnosti naději v možnost rozumného multirasového soužití. Johann Friedrich Blumenbach, profesor na univerzitě v Göttingenu, viděl, jak se ve druhé polovině osmnáctého století začínají ve světě nevyčerpatelné etnické rozmanitosti objevovat rasové přehradu přinášející nový typ kolektivní nenávisti, pohrdání a pocitu nadřazenosti. Blumenbach, věřící křesťan, se pokusil tomuto neblahému vývoji čelit předložením takové koncepce jednoty lidstva, která zohledňovala existující diverzitu, aniž snižovala schopnosti či důstojnost jednotlivých lidských variant. Oba muži neuspěli, protože byli zrazeni. Toussainta Louvertura zradil egocentrický Napoleon Bonaparte, jehož megalomanství zničilo sen o rasové harmonii na Saint Domingue. Odkaz Johanna Friedricha Blumenbacha zradil Immanuel Kant, za jehož tezemi o univerzalismu lidského rozumu a věčném míru se nacházelo přesvědčení o nutnosti vyhlazovat příslušníky „méněcenných“ ras, které opakovaně vyjádřil.

Kniha představuje první svazek ságy o vývoji západního rasového myšlení. Její první díl *Čekání na Germány* vypráví o vzniku germanismu, zatímco druhý díl *Svět v rovnováze* popisuje svět mezi zámořskými výpravami patnáctého a šestnáctého století a počátkem eurasijské revoluce ve století osmnáctém. Následovat bude druhý svazek, jehož první díl *Století pýchy* vylicí dopad orientální renesance a expanzi árijské ideologie po vítězství Západu v čele s Velkou Británií v eurasijské revoluci a druhý díl *Cesta do hlubin noci* přiblíží historické a intelektuální okolnosti zrodu nacistického rasového totalitarismu.

V úvodu své proslulé eseje *Rasa a jazyk* (*Race and Language*, 1879) se Edward Augustus Freeman zmínil o delegaci maďarských studentů, která se vypravila do Konstantinopole, aby zde okázale předala jednomu tureckému generálovi meč a při této slavnostní příležitosti připomněla dávné – nyní zapomenuté – pokrevní příbuzenství obou národů, které by se mělo stát východiskem budoucího přátelství (Freeman 1879, 173). Jak to bylo možné po staletích vzájemné animosity, bitvě u Moháče a dlouhé osmanské okupaci většiny historického uherského království? Málokdo ve čtrnáctém nebo patnáctém století by si nedokázal představit podobné gesto, které by nebylo považováno za zradu. Turci, bezpochyby překvapeni touto nečekanou vstřícností, maďarský akt pravděpodobně přičítali vzpomínkám na dobu, kdy mnozí obyvatelé Uher nalézali útočiště na tolerantnějším a relativně zámožnějším osmanském území, případně si uvědomili geopolitickou logiku, která z Maďarů a Turků činí spojence čelící silící slovanské expanzi (Freeman 1879, 173). Nebo se osmanský generál s kamennou tváří skrývajícím utajený smysl pro humor jednoduše přizpůsobil komické frašce, anachronismu připomínajícímu snahu Fridricha Barbarossy pomstít se Saladinovi za Crassovu porážku či Napoleonovo úsilí potrestat papeže za příkoří spáchané Caesarem (*pontifikem maximem*) vůči Vercingetorixovi (Freeman 1879, 174–175)?

Neboží Turci! Nebyli ještě seznámeni s výdobytky západního etnologického a antropologického myšlení. Edward Augustus Freeman pokládal maďarskou iniciativu za extrémní výraz – *reductio ad absurdum* – moderní rasové doktríny, která se pokouší podřídít politickou aktivitu hypotetickým dávným etnickým svazkům (1879, 175). Freeman sám, ačkoliv se ve vlastních studiích používání kategorie rasy nevyhýbal, považoval tento trend za nebezpečný. Vzhledem k vlivu, který zmíněný koncept získal, a respektu, jemuž se těší, musí být ale brán s veškerou vážností.¹¹ Předtím, než věda začala ovlivňovat politický život a byl prokázán rozdíl mezi germánskými a keltskými dialekty a naopak příbuzenství mezi sanskrtem, perštinou a mnohými evropskými jazyky, nebyli lidé pokládáni

11) Pokládat v současné situaci skutečné nebo domnělé prastaré pokrevní pouto mezi Maďary a Turky za základ pro politické jednání nebo přinejmenším pro politické sympatie představuje krajní případ – někteří by to nazvali *reductio ad absurdum* – celého spektra doktrín a pocitů, které v moderní době ovládly mysl lidí. Získaly takovou moc, že i ti, kteří jejich vliv považují za neblahý, si nemohou dovolit je přezírat. Vyvozovat nějaký praktický důsledek z pravěkého svazku Maďarů a Turků znamená dovést rasovou doktrínu a sympatie, které se rodí z rasy, do extrému. Aniž bychom se ponořili do tajemných hlubin nebo věnovali nebezpečným teoriím v temných končinách etnologického výzkumu, můžeme snad zapochybovat o existenci reálného příbuzenství Osmanů a uralských Maďarů. Ti, kteří se vypravují do obzvláště vzdálené minulosti neárijských ras, by nám měli sdělit, jak tomu je doopravdy. Ze všech jevů a skutečností lidských dějin jsou pokrevní pouta nejméně jistá a prokazatelná. ... Jde o velmi křehký základ, na němž má vyrůst stavba kolektivních sympatií mezi dvěma národy, i když několik století živé historie tíhly opačným směrem. ... Etnologický dialog probíhající v Konstantinopoli musel vyznívat, jako by se etnologická teorie zbláznila. Ale právě ona živelnost dodává této záležitosti na významu. Rasová doktrína a sympatie vyplývající z rasové příslušnosti musely pevně zakořenit v myslích lidí, předtím než nabyly takto groteskní podoby (Freeman 1879, 175–176).

za příslušníky určité skupiny výlučně na základě řeči a rasy. Emocionalita spjatá s národností byla slabá; náboženství vyvolávalo silné vášně; city spojené s rasou neexistovaly. Konkrétní politická forma vlády, dobrá, spravedlivá nebo despotická, byla vším. Termíny jako panslavismus nebo latinská rasa nic neznamenaly (Freeman, 1879, 176–177). Původní obyvatel britských ostrovů žijící koncem jedenáctého století nepociťoval nenávist k Vilému Dobývateři kvůli jeho špatně srozumitelnému jazyku, ale pro jeho tyranii. Edward Augustus Freeman považoval rasovou ideologii za extrémní variantu moderního nacionalismu, který v sobě skrývá paradox. Na jedné straně používá nepokročilejší metody soudobých etnologických, filologických a antropologických věd, aby „odhalil“ počátky našeho sociálního bytí. Na druhé straně právě odkrytí těchto primordiálních kořenů nás zbavuje svobodné vůle a bez ohledu na naše přání a volbu fatálně spojuje s určitým rasovým pokrevním a lingvistickým společenstvím. Rasa představuje v tomto pojetí hypertrofovaný národ, zbavený poslední politické komponenty a zasazený do kontextu krve a mytické minulosti. Rasový původ nemůže být nikdy definitivně prokázán, ale zároveň dovedně kombinuje autoritu moderní vědy s pravěkými instinkty pokrevního svazku.¹² Aliance s kraniometrií, k níž došlo ve druhé polovině devatenáctého století, měla pro osudy rasové ideologie ambivalentní dopady. Dodala sice rasovému myšlení solidnější vědecké zaštitění, ale zároveň jej umístila do pozitivistického kontextu, ve kterém pseudoreligiózní étos rasové ideologie ztratil svoji působivost. Moderní věda „odkouzlila“ i jiné věrouky a podle Freemana tak učinila rovněž s náboženstvím rasy. Mezitím ovšem rasová ideologie mimořádně destruktivně zasáhla do osudů západní civilizace. Edward Augustus Freeman přímo neřekl, zda věří v existenci ras, zdůraznil nicméně, že pokud určité přesvědčení ovlivňuje a motivuje jednání lidí, musíme je brát vážně bez ohledu na jeho pravdivost.¹³ Na počátku jednadvacátého století Francisco J. Gil-White ve stejném duchu zdůraznil, že v době akademické hegemonie sociálního konstruktivismu zapomínáme na to, že etničtí aktéři jsou (na rozdíl od většiny antropologů) esencialisty (Gil-White 2001, 515).

-
- 12) *Existuje výrazná rasová doktrína a sympatie založená na rase, která se liší od pocitu sounáležitosti náboženského společenství nebo patriotismu v užším smyslu. Není to tak jednoznačný nebo prostý pocit, jako je víra nebo vlastenectví. Neleží obdobným způsobem na povrchu a neopírá se o jasná fakta, která jsou přístupná porozumění každého jedince. Rasová doktrína je ve své podstatě umělá a naučená doktrína. Byla vyvozena z faktů, které by většina lidstva nikdy sama o sobě nezaznamenala, faktů, jež by nemohly být bez propracované nauky nikdy srozumitelně osvojeny. Jaká je cena takové doktríny? Znamená to, že vzhledem ke své umělosti, skutečnosti, že se zrodila z nauky, a nikoliv ze spontánního podnětu, musí být nezbytně bláznivá, škodlivá a nepřirozená? Bude možná bezpečnější, pokud připustíme, že stejně jako mnoho jiných doktrín a pocitů není všeobecně dobrá, špatná, moudrá nebo šílená. Jde jednoduše o učení, které by nemělo být chvatně přijato, nebo naopak zavrženo, ale jež bychom měli upravovat a usměrňovat v závislosti na času, místě a okolnostech (Freeman 1879, 181).*
- 13) *Víra nebo pocit, který má reálný dopad na chování velkého množství lidí, občas na jednání celých národů, může být hluboce nepravdivá nebo zlovolná, ale v každém případě představuje závažnou skutečnost, kterou musíme brát zcela vážně (Freeman 1879, 182).*

O rozšířenosti rasového idiomu na počátku dvacátého století svědčí i deníkové záznamy filosofa Ludwiga Wittgensteina, který po vypuknutí první světové války sloužil v rakouské armádě na lodi na řece Visle. Wittgenstein propadl hluboké melancholii a pesimismu, ze kterého ho nedokázaly vyvést ani (nepravdivé) zprávy o pádu Paříže. Wittgenstein si 25. října 1914 poznamenal: *Dnes, více než jindy, cítím příšerný smutek ze situace, do níž se dostala naše germánská rasa. Anglická rasa, která je nejlepší na světě, nemůže prohrát. My však prohrát můžeme a prohrajeme, když ne v tomto roce, tak v příštím. Myslím na to, že naše rasa bude poražena, na mě těžce dopadá, protože jsem skrz naskrz Němcem* (cit. Monk 1990, 113–114). Jakmile se rasový výklad dějin prosadil mezi západními vzdělanci, ukázalo se, že jej lze flexibilně použít při výkladu v zásadě jakéhokoliv historického střetu minulosti. Osudový konflikt mezi Řeky a Peršany (navzdory indoevropskému původu obou populací), Římem a Kartágem, Římem a Parthií, Evropany a Araby, Evropany a Mongoly či germánským Severem a latinským Jihem, to vše bylo pochopeno jako rasový střet, fascinující mnohem více než tradiční pojednání o obraně a výstavbě svobodných západních institucí a hodnot, vyhlížející stále více jako anachronické Poloniovy poučky.

Někteří autoři devatenáctého století, například Arthur Gobineau, se domnívali, že k rasové diferenciaci lidstva z prvotního adamitského pokolení mohlo dojít v důsledku obrovských pravěkých kataklyzmat, která jediná se vyznačovala dostatečnou silou, aby různé skupiny lidí vybavila zásadně odlišnými permanentními tělesnými rysy. Intuice zmíněných myslitelů předevolucionistického údobí nebyla úplně nesmyslná. Pouze je zapotřebí za přírodu dosadit dějiny. Rasová esencionalizace lidstva byla umožněna velkými globálními historickými procesy, skutečnými revolucemi ve vztahu mezi jednotlivými civilizacemi a kulturami, které proběhly na prahu moderní doby. Tyto historické změny vytvořily rasovou ideologii jako nový způsob vnímání „druhého“ založený na mocenské převaze, jejíž předpokládaná trvanlivost byla přímo úměrná a ospravedlněna nepřekonatelnými fyzickými a mentálními rozdíly mezi rasami. Rasová ideologie spočívající v politické a sociální instrumentalizaci somatických prvků prostřednictvím více či méně arbitrárních rasových kategorií je výrazem konkrétní (a v zásadě nahodilé) historické situace spojené s modernizací a globalizací, během níž Západ sehrál klíčovou úlohu a na přechodnou dobu neutralizoval či marginalizoval tradiční rivaly. Bez zmíněného makrohistorického rámce by byl vzestup a úspěch rasové ideologie v politické kultuře moderního světa obtížně vysvětlitelný.

Jedním ze záměrů této knihy je ukázat, jak z takřka nepřehledného intelektuálního a duchovního chaosu mezi šestnáctým a devatenáctým stoletím vykryštalizovaly ve století dvacátém ideologie, které bez milosti a soucitů odsoudily milióny obyvatel Evropy k smrti. Je nepochybné, že tento proces byl integrální součástí ustavení moderního světa, který svými technologicky pokročilými

náštroji učinil samotný akt genocidy mimořádně efektivní. Vzhledem k velikosti tragédie je poněkud překvapivé a pro všechny, kdo jsou přesvědčeni o tom, že vrcholná moc vyplývá z elitního vědění, mimořádně trapné, že iniciátory a vykonavateli drastických etnických či rasových čistek byly převážně osoby intelektuálně průměrné, bývalí špatní studenti gymnázií či měšťanek, kteří jen s obtížemi zvládali nároky systému vzdělávání, tak jak ho nastavili velcí reformátoři na prahu moderní doby. Byla to skutečná hodina individuí, které historik devatenáctého století Jacob Burckhardt nazval *simplificateurs terribles* a kterým předpověděl slibnou budoucnost.¹⁴ Tito jedinci stáli bezpochyby na ramenou obrů, jejichž dílo zmrzačili, zkreslili a změnili v krvežíznivou a primitivní parodii, kterou byly nicméně ochotni následovat ke všemu ochotné davy za vstřícné asistence médií a populární literatury. Skutečnost, že bezprostředním historickým dědicem intelektuálních výtvorů kosmopolitního společenství vzdělanců může být lůza následující povrchní politické demagogy, představuje velké ponaučení (z něhož ovšem žádná přenositelná kolektivní zkušenost nevznikne) dvacátého století.

Rasová teorie představuje pokus o klasifikaci lidských populací prostřednictvím výběru specifických dědičných fenotypických znaků a jejich ztotožnění s určitými rasovými typy či rasami,¹⁵ jejichž počet a způsob vymezení se u různých autorů a škol často výrazně lišil.¹⁶ Tato vědecky legitimní snaha rozčlenit lidstvo do odlišných skupin na základě biologicky vymezených a dědičných znaků se stává rasismem či rasovou ideologií tehdy, pokud je zmíněná vnitrodruhová klasifikace využita k prosazení či ospravedlnění sociální hierarchie a k reprodukci sociální, politické nebo ekonomické nerovnosti, to znamená, jestliže je sociokulturní sféra redukována na pouhé somatično.¹⁷ Rasová ideolo-

14) V dopise Friedrichu von Preenovi z 24. července 1889.

15) Pojem rasa byl etymologicky odvozován od latinského slova *ratio* („rozum“) nebo *radix* („kořen“), případně od hebrejského termínu *ras* („hlava“ či „původ“; Smedley 1993, 36–40; Devyver 1973, 33). Dějiny pojmu rasa viz především Budil 2002; Banton 1977, 18–19, 1998; Stocking 1968, 13–41; Popkin 1973, 245–262; Smedley 1993, 41–91 a 152–204; Devyver 1973, 33). Walter von Wartburg a Leo Spitzer objevili pojem „rasa“ v textu z roku 1512, jehož autorem byl francouzský humanista Jean Lemaire de Belges: *Il estoit extrait de la mesme rasse et pays des Turcs* (cit. Devyver 1973, 33). Ve Francii se pojem „rasa“ rozšířil především po roce 1560. Jacques du Fouilloux napsal v roce 1561: *Le premier de la race avait le nom Souillard, le quel (chien) fut donné par un pauvre gentilhomme au feu roi Louis* (cit. Devyver 1973, 35). Charles Sorel uvedl v *Komických dějinách Frankionových* (*Histoire comique de Francion*, 1622): *Je m'estois délibéré de lui conter ses richesses et la noblesse de sa race, après lui avoir montré sa beauté* (cit. Devyver 1973, 35).

16) Jen málo pojmům v dějinách západního myšlení byl dáván tak rozdílný, konfúzní a často protikladný význam jako konceptu rasy. Tato neurčitost a nevyjasněnost nápadně kontrastuje s expozitivností zmíněného termínu ve veřejném prostoru. V šestnáctém a sedmnáctém století, dříve než mu v roce 1684 dal François Bernier moderní klasifikační význam, souvisel pojem rasy se slovy „vznešený“ a „urozený“.

17) Přehled vymezení rasismu viz Wodak a Reisigl 1999, 178–181; Reilly, Kaufman a Bodino 2003, 15–44; Miles a Brown 2003. Problematika rasismu jako extremistického hnutí viz Balibar a Wallerstein 1991; Snyder 1968, 14–17; Seton-Weston 1977, 355–381; Miles 1989, 88–90, 113–121; Gilroy 1991, 43–71; Anthias a Yuval-Davis 1992, 21–60.

gie označovaná rovněž jako rasový esencialismus spočívá ve spojování intelektuální výkonnosti a civilizační či kulturní vyspělosti s domnělými biologickými kvalitami.¹⁸

Je důležité si uvědomit, že historicky se rasová teorie a ideologie zrodily na pomezí mezi vědou jako intelektuálním tázáním na straně jedné a jejím praktickým společenským uplatněním na straně druhé. Jde o sféru, v níž vstupují do hry různé ideologické faktory a mocenské zájmy, a věda se stává součástí dobové politické kultury se všemi riziky, jež tato integrace obnáší. Právě ze soužití mezi odborným diskurzem a duchem doby vzešly rasová ideologie, eugenické hnutí nebo sociální darwinismus, které mimořádným způsobem ovlivnily politický život Západu v uplynulých sto padesáti letech.

Kritici rasového myšlení, inspirovaní například dílem Michela Foucaulta nebo různými neomarxistickými či postkoloniálními tezemi, tvrdí, že „nezaujatá“ rasová teorie neexistuje, protože v sobě implicitně vždy zahrnuje ideologický aspekt, to znamená, že selekce biologických atributů, jejímž prostřednictvím dochází k identifikaci lidských populací s různými esencionalizovanými rasovými „typy“, byla podřízena ideologickým a mocenským zájmům (Winant 2000). Mnozí vědci vytýkají konceptu rasy, že jde o sociální konstrukci,¹⁹ jejímž prostřednictvím došlo ve jménu homogenizujících esencionalizovaných rasových typů k destrukci nesmírně bohaté diverzity lidských populací.²⁰

Ve vědecké komunitě užívání pojmu rasa jako analytického a konceptuálního nástroje výrazně pokleslo.²¹ Tento proces marginalizace kdysi oblíbeného termínu byl patrný přibližně od čtyřicátých let dvacátého století. Tehdy začínaly dominovat sociálně deterministické přístupy inspirované v Severní Americe zejména školou Franze Boase a zdůrazňující podíl kulturních a sociálních faktorů

18) Benjamin Disraeli prohlásil 1. února 1849 v britském parlamentu: *Rasa předpokládá rozdíl, z rozdílu vyplývá nadřazenost a nadřazenost vede k nadvládě* (*Race implies difference, difference implies superiority, and superiority leads to predominance*; cit. Odom 1967, 9). V roce 1850 napsal skotský anatom Robert Knox, že *rasa neboli dědičný původ je vším, dává člověku jeho cejch: Race or hereditary descent is everything; it stamps the man* (1850, 6).

19) Přehled konstruktivistických a kognitivních přístupů viz Wodak a Reisigl 1999. Vincent Sarich a Frank Miele (2004, 27) kritizují sociální konstruktivisty, že zdůrazňují obavy z *naturalistické iluze* – *naturalistic fallacy* (tendence pokládat některé lidské atributy jako agresivitu za vrozené a tedy „přirozené“), zatímco podceňují vliv *morální iluze* – *moralistic fallacy* (snahy popřít některé existující lidské vlastnosti, protože odporují naší morální předpojatosti).

20) Sir William Flower (1831–99) koncem devatenáctého století varoval před homogenizujícím účinkem rasového konceptu: *The study of race is at a low ebb indeed when we hear the same contemptuous epithet of ‘nigger’ applied indiscriminately by the English abroad to the blacks of the West Coast of Africa, to Kaffirs of Natal, the Lascars of Bombay, the Hindoos of Calcutta, the aborigines of Australia, and even the Maories of New Zealand* (cit. Haddon 1910, 13). Edward F. Fischer poznamenal o více než sto let později, že rasový esencialismus byl kompromitován údajným represivním působením neokoloniální rétoriky: *Essentialism is a dirty word in anthropology these days, used to denote an insidious neocolonial strategy of social containment* (cit. Gil-White 2001, 515).

21) Viz například Blažek a Brůžek, 2005.

při utváření lidské osobnosti.²² Velkým argumentem relativizace významu rasy v moderní vědě byly pochopitelně zločiny nacistického rasového totalitarismu.²³

Pravděpodobně nejznámějším kritikem pojmu, pomocí kterého byla antropologie jako věda původně vystavěna, byl záhy po druhé světové válce Ashley Montagu (Sperling 2000; Sarich a Miele 2004, 91–94). Tento reprezentant evoluční biologie s výrazným mezioborovým přesahem pocházel z rodiny židovských přistěhovalců žijící v londýnské dělnické čtvrti *East End*. V patnácti letech se vypravil s lebkou, kterou našel otec Ashleyova přítele na břehu Temže, do *Royal College of Physicians*, aby ji ukázal siru Arthuru Keithovi, v té době zřejmě nejznámějšímu britskému biologickému antropologovi. Zrodilo se přátelství, které přetrvalo až do Keithovy smrti v roce 1955 (Sperling 2000, 584). Není překvapivé, že již před první světovou válkou si Montagu osvojil radikální a socialistické názory. Na jednom socialistickém shromáždění slyšel mluvit Lenina. Na *University College London* zahájil v roce 1922 studium antropologie a psychologie; mezi jeho učitele patřil egyptolog a biologický antropolog Grafton Elliot Smith, ale také Charles Spearman a Karl Pearson, zakladatelé britského eugenického hnutí (Sperling 2000, 584). Zároveň se Montagu²⁴ stihl věnovat boxu. Posléze se stal posluchačem *London School of Economics*, kde navštěvoval přednášky Bronisława Malinowského (Sperling, 2000, 584). V roce 1927 se Ashley Montagu přestěhoval do Spojených států amerických, kde vystřídal několik zaměstnání; působil jako kurátor *Wellcome Historical Medical Museum*, sedm let řídil *Division of Child Growth and Development* na *New York University*, vyučoval anatomii na *Hahnemann Medical College*, od roku 1949 se snažil vybudovat na *Rutgers University* program integrální antropologie slučující biologický a sociálně kulturní segment. Nebyla to náhoda, že se Montagu sblížil s Franzem Boasem a reprezentanty školy *Kultura a osobnost* (*Culture and Personality*) a v roce 1937 obhájil na Kolumbijské univerzitě disertační práci.

V politicky a intelektuálně neklidném ovzduší konce třicátých let zaujal Ashley Montagu – s Boasovou podporou – jednoznačně protirasistický postoj.²⁵

-
- 22) Diskuze o Franzi Boasovi a jeho práci *Změny tělesného tvaru potomků přistěhovalců* (*Changes in the Bodily Form of Descendants of Immigrants*, 1911), ve které zpochybnil relevanci vymezení rasy, viz Billinger 2007, 25–27; Halloway 2002. Kritika Boasovy školy viz Pinker 2002, 22–29.
- 23) Po skončení druhé světové války byly pojmy „rasa“ a „eugenika“ zejména v anglosaském světě odstraňovány z názvu odborných institucí, organizací a periodik: *Department of Eugenics* na *University of London* se změnil na *Department of Genetics*; z *Eugenics Society* se stal *Galton Institute*, *Annals of Eugenics* byly přejmenovány na *Annals of Human Genetics* a z časopisu *Eugenics Quarterly* se stalo periodikum *Social Biology* (Sarich a Miele, 2004, 91).
- 24) Ashley Montagu si v této době změnil jméno z původního Israel Ehrenberg údajně proto, aby zakryl svůj židovský původ (Sperling 2000, 584).
- 25) V roce 1939 Montagu odmítl v jednom rozhlasovém vystoupení, že by fyzické rozdíly mezi rasami byly spojeny s odlišnými mentálními vlastnostmi: *It is an established fact of science that the physical differences existing between the races of mankind are not associated with any peculiar mental differences. ... While the body is for the most part the product of purely physical conditions, the mind is almost entirely, if not entirely, the product of social or cultural conditions* (cit. Sperling 2000, 584–585).

Vrcholom tohoto úsilí byla publikace *Nejnebezpečnější mýtus člověka: Iluze rasy* (*Man's Most Dangerous Myth: The Fallacy of Race*) představující politicky nejvlivnější a nejučenější kritiku moderního rasového myšlení. Montagu ji vydal v roce 1942, to znamená v době, kdy o výsledku druhé světové války ještě zdaleka nebylo rozhodnuto. Ashley Montagu především poukázal na nedostatečné a nekonzistentní vymezení kategorie rasy²⁶ a navrhl s odvoláním na Aldouse Huxleyho a Alfreda Corta Haddona její nahrazení pojmem „etnická skupina“ (*ethnic group*).²⁷ Montagu neváhal dát do přímé souvislosti známé představitele rasového myšlení: Arthura Gobineaua, Theodora Lothrop Stoddarda, Houstona Stewarta Chamberlaina, Friedricha von Bernhardiho,²⁸ Madisona Granta a Arthura Keitha²⁹ s Adolfem Hitlerem (Montagu 1945, 76, 178). V roce 1950 byl Ashley Montagu osloven, aby se podílel na přípravě *Prohlášení UNESCO o rase*.³⁰ Montaguovy dlouholeté konflikty s některými kolegy (například s vedoucí osobností tehdejší americké biologické antropologie Alešem Hrdličkou) a důsledky činnosti komise senátora Josepha McCarthyho vyšetřující komunistickou infiltraci v amerických institucích způsobily, že Ashley Montagu v roce 1954 opustil akademické prostředí (Sperling 2000, 584–585). Věnoval se rozsáhlé přednáškové činnosti a psal odborné a populární knihy a články. Úspěch zaznamenalo například jeho vyličení příběhu tzv. sloního muže Josepha Merricka (vyrůstajícího

- 26) Ashley Montagu v této souvislosti citoval Thomase Lancelota Hogbena: *Genetici věří, že přísluší antropologům, aby rozhodli, co je to rasa. Etnologové předpokládají, že jejich klasifikace odráží principy, jejichž správnost prokázala genetika. Politici jsou přesvědčeni, že jejich předsudky jsou v souladu s genetickými zákony, a opírají se o zjištění fyzické antropologie*. Montagu se rovněž odvolal na Jamese Bryce: *Žádné odvětví historického výzkumu neutrpělo více fantastickými spekulacemi než to, které se vztahuje ke vzniku a vlastnostem lidských ras. Rozlišení ras započalo v prehistorické temnotě. Čím je toto téma záhadnější, tím více dohadů vyvolává. Některé hypotézy přitahují, protože je nelze ověřit a vzhledem k nedostatku dat je není možné ani vyvrátit* (cit. Montagu 1945, 1).
- 27) *Podstatná skutečnost současného stavu ... to nejsou hypotetické poddruhy nebo rasy, ale smíšené etnické skupiny, které nemohou být nikdy geneticky převedeny na své původní komponenty nebo zbaveny variability, za kterou vděčí minulým mšlením*. Většina antropologických děl minulosti a přítomnosti pomíjí tento závažný fakt (Montagu 1945, 3).
- 28) Friedrich von Bernhardi (1849–1930), pruský generál a spisovatel, účastník prusko-francouzské a první světové války, autor knihy *Německo a příští válka* (*Deutschland und der nächste Krieg*, 1911), z níž však navzdory Montaguově tvrzení žádná explicitní rasová doktrína nevyplývá.
- 29) Drsná kritika Arthura Keitha je překvapivá vzhledem k dlouholetému přátelství, které oba muže podle Susan Sperlingové spojovalo (Sperling 2000, 584). Je možné, že Arthur Keith Montaguovu knihu vůbec nečetl.
- 30) Deklarace známá jako *Prohlášení UNESCO o rase* (*UNESCO Statement of race*) byla zveřejněna 18. července 1950. Kromě Montagua se na její přípravě podíleli například Claude Lévi-Strauss, Morris Ginsberg nebo Franklin Frazier. Ashley Montagu posléze text na základě kritických připomínek revidoval. Zakládající listina UNESCO se explicitně hlásila k záměru Tomáše Garrigua Masaryka a Edvarda Beneše svolat mezinárodní konferenci o rasové problematice, která by čelila nacistické rasistické ideologii. Podle *Prohlášení UNESCO o rase* náleží všichni lidé k jednomu druhu *Homo sapiens*, genetické podobnosti mezi různými lidskými populacemi, tradičně označovanými jako rasy, jsou větší než rozdíly, je žádoucí nahradit termín „rasa“ pojmem „etnická skupina“ a mezi etnickými skupinami neexistují žádné biologicky podmíněné intelektuální rozdíly.

rovněž ve čtvrté East End) *The Elephant Man: A Study in Human Dignity* z roku 1971 (Sperling 2000, 585).

Mezi antropology, kteří byli na stránkách knihy *Nejnebezpečnější lidský mýtus: Iluze rasy (Man's Most Dangerous Myth: The Fallacy of Race)* vystaveni ostré kritice, náležel Carleton Stevens Coon. Pravděpodobně si zmíněnou publikaci přečetl až později. V roce 1942, kdy kniha explicitně spojující stoupence rasové teorie s nacismem poprvé vyšla, bojoval totiž proti nacistickým jednotkám v severní Africe. Coon, pro kterého představoval pojem rasy středobod odborného zájmu, prováděl rozsáhlý terénní výzkum v Albánii, Arábii, Etiopii, severní Africe a Afghánistánu. Po vypuknutí války se stal agentem *Office of Strategic Services* (OSS, předchůdce pozdější CIA). Od května do listopadu 1942 se Coon podílel na vysoce riskantní operaci v Tangeru, jejímž cílem byla příprava povstání ve španělském Maroku v případě, že by Frankovo Španělsko během spojeneckého vylovení v severní Africe (operace Pochodeň) vstoupilo do války nebo umožnilo německým jednotkám přesun přes své území. Carleton Stevens Coon rovněž zásoboval zbraněmi místní francouzské odbojové skupiny.³¹ V lednu a únoru 1943 Coon osobně čelil společně s muži vyzbrojenými ručními zbraněmi přesile německých tanků v Kasserinském průsmyku. Jedna střela jej zranila do hlavy, ale Coon přežil.

Coonovo dílo reprezentuje v antropologii vrchol typologické školy, která chápala určení rasové příslušnosti jako dovršení intelektuálního procesu spočívajícího ve zpracování a vyhodnocení co největšího počtu antropometrických parametrů a somatických znaků. Charakteristickým výrazem této vědecké aspirace byla Coonova kniha *Evropské rasy (The Races of Europe, 1939)*³² a zejména *Původ ras (The Origin of Races, 1962)*. Počátkem šedesátých let dvacátého století, kdy Carleton Stevens Coon působil jako prezident *American Association of Physical Anthropologists* (AAPA), rozvířila hladinu diskuze o textu Carletona Putnama³³ *Rasa a rozum (Race and Reason)*.³⁴ Putnam, který nebyl antropologem, ostře

31) Carleton Coon vždy popíral tvrzení, že byl zapojen do přípravy atentátu na admirála Jeana-Louise Darlana, bývalého vichistického generála a francouzského vrchního komisaře v Alžírsku (Price 2002, 17, 20; Sarich a Miele 2004, 92).

32) Tuto studii, kterou Ashley Montagu tvrdě kritizoval, jiní představitelé sociálního determinismu, například Margaret Meadová, Ernst Mayr nebo Julian Huxley, naopak ocenili. Ashley Montagu byl z této „ideové nedůslednosti“ rozladěn (Sperling 2000, 586).

33) Carleton Putnam (1901–98), americký podnikatel, aviatik a spisovatel, potomek proslulého generála z doby války o nezávislost Israele Putnama (1718–90). Působil jako ředitel *Delta Air Lines*.

34) Carleton Putnam nehlásal rasistické postoje, obhajoval nicméně politiku segregace, protože si nedokázal představit, že by běloši a černoši sdíleli stejný společenský a ekonomický systém. Odvolával se například na výrok prezidenta Abrahama Lincolna: *Nejsem a nikdy jsem nebyl stoupencem nastolení sociální a politické rovnosti bílé a černé rasy. Nejsem a nikdy jsem nebyl pro přiznání volebního práva černochům a nesouhlasím s tím, aby se mohli stát soudci či zastávat veřejné úřady. ... Připouštím navíc, že mezi bílou a černou rasou existují fyzické rozdíly, které brání jejich soužití na principu společenské a politické rovnosti. Z toho vyplývá, že pokud mají žít společně, musí vzniknout postavení podřízeného a nadřazeného. Obdobně jako kdokoliv jiný jsem nakloněn tomu, aby nadřazená pozice byla přidělena příslušníkům bílé rasy* (cit. Putnam 1961, 5–6).

kritizoval Boasovy texty o rasové problematice, jež označil za ideologickou propagandu maskovanou za vědu.³⁵ Tvrdil dokonce, že vědci, kteří nesdílejí „mýtus“ rasové rovnosti, jsou diskriminováni.³⁶ Když asociace na návrh některých členů Putnamovu knihu odsoudila, Coon podal rezignaci na pozici prezidenta (která nebyla přijata) a své odpůrce obvinil z komunistických sklonů (Sarich a Miele 2004, 96). V následujícím roce Carleton Stevens Coon vydal rozsáhlou publikaci *Původ ras* (*The Origin of Races*), ve které rozlišil pět základních ras (kavkazoidní, mongoloidní, kongoidní, kapoidní a australoidní). Podle Coona proběhl u zmíněných ras proces hominizace v různou dobu; úrovně *Homo sapiens* dosáhli jako první příslušníci kavkazoidní a mongoloidní rasy, představitelé kongoidního, kapoidního a australoidního plemene teprve později (Sarich a Miele 2004, 96–97).

Carleton Stevens Coon pravděpodobně netušil, jaký rozruch jeho spis, který byl pochopen nikoliv jako pouhá odborná studie, ale jako konzervativní polemika s hnutím za občanská práva a odstranění rasové diskriminace, vyvolá. Proti Coonovi se postavil nejen Ashley Montagu, ale například genetik Theodosius Dobzhansky nebo antropolog Sherwood Washburn a řada dalších badatelů (Sarich a Miele 2004, 97).³⁷ V následujících dvou desetiletích bylo patrné, že se Coon dostává v akademickém společenství do stále větší izolace.³⁸ V závěru dvacátého století se odmítání existence rasy stalo především v anglosaském akademickém světě takřka *conditio sine qua non* „politické korektnosti“.³⁹ Věrnost rasovému konceptu zachovali v posledních desetiletích zejména Arthur Jensen,⁴⁰

35) *Byla zde chytrá a zhoubná propaganda ohánějící se vědou, neplodný pokus prokázat nedokazatelné teorie* (Putnam 1961, 9).

36) *Zaměstnavatelé, na kterých záviselo jejich živobytí – univerzity, muzea, nadace, byli buď ovládnuti rovnostáři, nebo zastrášení rasovými tabu* (Putnam 1961, 9).

37) Polemika na stránkách *Current Anthropology* proběhla v tónu, který přiměl editory ji urychleně ukončit. Coon a Montagu se například přeli o to, zda právě jméno spisovatele Anatola France (v souvislosti s velikostí jeho mozku) bylo Thibodeau (Coon), nebo Thibault (Montagu), viz Dobzhansky, Montagu a Coon 1963, 360–367.

38) Neznamená to úplné zavržení konceptu rasy, jak dokládá níže zmíněná publikace Vincenta Sariche a Franka Miela (2004). Podle výzkumu uskutečněného v roce 1985 z 365 dotázaných biologických antropologů jich na otázku, zda v rámci druhu *Homo sapiens* existují jednotlivé rasy, odpovědělo 181 kladně a 148 záporně (Cartmill 1998, 652). Užívání kategorie rasy v severoamerické archeologii, viz Orser 1998; o marginalizaci rasové teorie, viz rovněž Salzmann 2003.

39) Na internetových stránkách *American Anthropological Association* je uvedeno, že *race is not a scientifically valid biological category*. Richard Lewontin a Stephen Jay Gould byli hlavními autory televizního pořadu z roku 2003, sponzorovaného z prostředků *Ford Foundation*, který nesl příznačný název *Rasa: Síla jedné iluze* (*Race: The Power of an Illusion*).

40) Jensenova práce *How much can we boost IQ and Scholastic Achievement* z roku 1969, podle níž jsou horší výsledky žáků afrického původu dány genetickými, a nikoliv sociálními faktory, vyvolala širokou diskuzi. Arthur Jensen citoval souhlasně marxistu J. B. S. Haldana, že vědecké objevy povedou k závěru, že každý uspokojivý politický a ekonomický systém musí být vystaven na zohlednění nerovnosti mezi lidmi: *The test of the devotion ... to science will, I think, come when the accumulation of the results of human genetics, demonstrating what I believe to be the fact of innate human inequality, becomes important. ... I believe that any satisfactory political and economic system must be based on the recognition of human inequality* (cit. Jensen 1975, 66–67). Arthur Jensen byl pochopitelně obviněn z rasismu. Viz rovněž Jensen 1968, 1972,

Philippe Rushton,⁴¹ Vincent Sarich a Frank Miele.⁴² Z rasistických sklónů byli opakovaně obviňováni autoři knihy *Gaussova křivka: Intelligence a třídní struktura v americkém životě* (*The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*) z roku 1994 Charles A. Murray a Richard J. Herrnstein.⁴³ Na druhé straně jsou to často paradoxně právě aktivisticky zaměřeni sociální relativisté a konstruktivisté, kteří reprodukují a udržují v akademickém prostoru rasovou rétoriku, protože jim slouží jako vhodný metaforický prostředek k vyjádření politických poměrů údajně panujících v současném globálním světě.⁴⁴ Ruth Wodaková a Martin Reisigl rozlišili ve své studii z roku 1999 několik základních diskurzivně analytických přístupů k problematice rasismu, které zahrnují předsudky a stereotypy, socio-kognitivní přístup, diskurzivně historický přístup a kolektivní symboly (Wodak a Reisigl 1999, 181–196). Tyto metodologické nástroje jsou bezpochyby významné pro výzkum projevů rasismu v soudobé společnosti, ale mají jen omezenou použitelnost, pokud se rozhodneme pro retrospektivní analýzu kombinující makrohistorický pohled s inspiracemi přicházejícími z dějin idejí.

V této studii se nebudu zabývat diskuzí o relevantnosti kategorie rasy v soudobé antropologii.⁴⁵ Předmětem našeho zájmu je skutečnost, že v určitém histo-

1974, 1980; kritika Arthura Jensea viz Hamblin 1981; Milkman 1978; obrana Arthura Jensea, viz Sanders 1985. Údajná souvislost mezi výší IQ a národní prosperitou, viz Lynn a Vanhanen 2002.

- 41) Psycholog J. Philippe Rushton je oblíbeným terčem kritiků domnělého či skutečného rasismu v americkém akademickém prostředí, viz Rushton 2000. Obvinění Rushtona z propagace fašismu, viz Hill 2002. William H. Tucker označil J. Philippa Rushtona za rasistu a stoupence eugeniky, jehož bádání sponzoruje *Pionner Fund* založený Wickliffem Draperem, ze kterého čerpal již zakladatel americké eugeniky Charles Davenport (Tucker 2002).
- 42) Evoluční biolog Vincent Sarich a publicista Frank Miele jsou autory pravděpodobně nejpřesvědčivější obhajoby rasového konceptu v uplynulém desetiletí: *Race: The Reality of Human Differences* (2004). Na klasickou námitku Richarda Lewontina z roku 1972, že rasa není věrohodným nástrojem klasifikace, protože zahrnuje pouze 6.3 % celkové variability (Sládek 2005, 41), Vincent Sarich odpověděl, že *rasově morfologické rozdíly v rámci našeho druhu jsou v průměru srovnatelné s rozdíly mezi ostatními druhy savců. Neznám žádný jiný druh savce, jehož dílčí rasy by byly tak odlišné, jako jsou naše, s výjimkou, pochopitelně, psů ... Lidské rasy jsou velmi silně morfologicky rozrůzněné a mladé; výrazná variabilita vytvořená během krátké doby bezpochybně musí mít funkční význam* (Sarich a Miele 2004, 170–173).
- 43) Viz například Reilly, Kaufman a Bodino 2003, 7.
- 44) Například Gernot Köhler (1978) označil svět za „globální apartheid“; viz Wallersteinovy popularizující úvahy o „světovém systému“ (Wallerstein 2005, 65–90), viz rovněž Harrison, Faye V., 1995.
- 45) Již od šedesátých let dvacátého století se někteří autoři (například Frank B. Livingstone) snažili namísto kategorie rasy prosadit tzv. klinální přístup k fyzické variabilitě lidstva spočívající v zohlednění postupných změn v souvislých populacích organismů a jejich vzájemného prolínání (*klin* nebo *klina* je překladem anglického termínu *cline*, jenž pochází z řeckého slova *klinein* – „naklánět se“). Odpůrci konceptu rasy mezi biologickými antropology odmítají jeho relevantnost pro genetickou a evoluční perspektivu: *Humans show only modest levels of differentiation among populations when compared to other large-bodied mammals, and this level of differentiation is well below the usual threshold used to identify subspecies (races) in nonhuman species. Hence, human races do not exist under the traditional concept of a subspecies as being a geographically circumscribed population showing sharp genetic differentiation* (Templeton 1998, 646). *There are hereditary differences among human beings. Some of these differences have geographical correlates. Some generic variants that produce physical or behavioral deficits*

rickém momentu lidé začali identifikovat sebe a své bližní s určitými rasovými typy, přičemž toto ztotožnění se posléze stalo záminkou mimořádně intenzivní skupinové nenávisti. Příčiny tohoto jevu nebyly navzdory mnoha pokusům doposud uspokojivě vysvětleny. Michel Foucault s odvoláním na Bachelardův pojem epistemologických aktů a prahů v knize *Archeologie vědění* uvedl, že

...dějiny pojmu nejsou vždy a zcela dějinami progresivního zjemňování, postupného růstu racionality, zvyšování abstrakce, nýbrž dějinami rozmanitých polí konstituce a platnosti, dějinami posloupnosti pravidel využívání, dějinami množství teoretických vrstev, v nichž vypracování pojmu probíhá a završuje se (Foucault 2002, 11).

Historické proměny konceptu rasy jsou jedním z důkazů oprávněnosti zmíněné teze.

Nemůžeme se nicméně v úvodu vyhnout otázce, od kdy lze hovořit o rasové animositě a rasismu⁴⁶ jako reálném společenském fenoménu. Koncept rasy v moderním smyslu ve středověku a na počátku raného novověku v západním světě neexistoval. V patnáctém století označovalo italské slovo *razza*, kastilský pojem *raza*, portugalský výraz *raça* nebo francouzský termín *race* skupinu rostlin, zvířat nebo lidí, kteří mají shodný genealogický původ (McAlister 1984, 53; Wodak a Reisigl 1999, 176).⁴⁷ Pojem rasy se vyvíjel v sémantickém poli sdíleném se slovy vztahujícími se k národní a etnické existenci a pospolitosti. V klasické, středověké a raně novověké literatuře označoval latinský termín *gens* „lid“ nebo „národ“; vzhledem k etymologické souvislosti se slovesem *genero* („plodím“, „vytvářím“) byl tak národ podobně jako rasa chápán jako společenství lidí spojené svým původem, rodovou linií. Oba pojmy se tak mohly zcela volně bez jakýchkoliv vedlejších ideologických produktů prolínat, což bylo patrné třeba v britské romantické literatuře na počátku devatenáctého století.⁴⁸

Ačkoliv Nicholas Hudson (1996, 247) případně poznamenal, že slovníková hesla nejsou vždy dobrými průvodci při zkoumání historie reálného užívání

occur significantly more often in some areas, or in some ethnic groups, than in others. However, none of these facts provides any intellectual support for the race concept, for racial classifications, or for social hierarchies (Cartmill 1998, 651).

46) Termín „rasismus“ pravděpodobně použil poprvé v nepublikované knize o antisemitismu z let 1933 až 1934 německý židovský a homosexuální aktivista Magnus Hirschfeld. Text byl přeložen do angličtiny a vydán v roce 1938 (Wodak a Reisigl 1999, 177; Winant 2000, 177).

47) Nejstarší užití slova „race“ v angličtině údajně pochází z básně Williama Dunbara z roku 1508 (Outlaw 2001, 63).

48) Johnsonův *Slovník anglického jazyka* citoval definici národa od Williama Templa z roku 1757: *A nation properly signifies a great number of families, derived from the same blood, born in the same country, and living under the same government* (*An Essay upon the Original and Nature of Government*, in *Works*, 4 vols., London, 1757, 1, 41; cit. Hudson 1996, 248). O etymologii pojmu „národ“, viz Shafer 1972, 14. Zaměňování pojmu národa, etnika a rasy bez zjevného sklonu k rasismu za účelem vyvolání vyššího poetického účinku bylo relativně běžné mezi evropskými spisovateli v devatenáctém a dvacátém století.

určitého pojmu, stojí za to nahlédnout do významných jazykových slovníků raného novověku. Například *Slovník francouzského a anglického jazyka* (*Dictionary of the French and English Tongues*, 1611) od Randla Cotgrava, *Slovník Francouzské akademie* (*Dictionnaire de l'Académie Française*, 1694) nebo *Všeobecný etymologický slovník* (*Universal Etymological Dictionary*, 1721) vymezovaly rasu zejména ve smyslu rodové linie. *Slovník anglického jazyka* (*Dictionary of the English Language*) Samuela Johnsona zmínil v souvislosti s rasou následující spojení: *a family ascendancy, a family descendancy, a generation, a collective family, a particular breed* (Hudson 1996, 259). Příslušné heslo v D'Alembertově a Diderotově *Encyklopedii*,⁴⁹ jehož autorem byl Chevalier de Jaucourt, ztotožňovalo rasu se „vznešeným původem“: *Extraction, lignée, lignage; ce qui se dit tant des ascendants que des descendants d'une même famille: quand elle est noble, ce mot est synonyme à naissance* (cit. Hudson 1996, 259).⁵⁰ Teprve šesté vydání *Dictionnaire de l'Académie Française* z roku 1835 uvádělo definici rasy, podle níž jde o skupinu lidí žijících ve stejné zemi a vyznačujících se podobnými fyzickými rysy,⁵¹ a *Oxfordský anglický slovník* (*Oxford English Dictionary*) z roku 1910 soudil, že rasa je *a group of several tribes or peoples, forming a distinct ethnic stock, one of the great divisions of mankind, having certain physical peculiarities in common* (cit. Hudson 1996, 259).

I když první známou rasovou klasifikaci lidstva zveřejnil až ve druhé polovině sedmnáctého století francouzský lékař a cestovatel François Bernier, lidé si byli bezpochyby vždy vědomi fyzických rozdílů existujících mezi různými populacemi. Lawrence Hirschfeld ukázal prostřednictvím experimentů v oblasti kognitivní psychologie, že děti ve věku tří let dovedou rozeznávat příslušníky jednotlivých ras a že pokládají rasové atributy – na rozdíl například od zaměstnání – za trvalou součást lidské identity (Hirschfeld 1996, 97; Sarich a Miele 2004, 25–26). Výzdoba egyptského hrobu Seti-Meneptha I. stará tři a půl tisíce let znázorňuje čtyři odlišné fyzické typy lidí: *Rot* (červený, považovaný za nejvyšší), *Namu* (žlutý), *Nahsu* (černý) a *Tamhu* (bílý).⁵² Povědomí o somatických rozdílech, které dnes označujeme za rasové, nalezneme rovněž ve *Velkém hymnu Atonovi*, který vznikl ve čtrnáctém století před Kristem za vlády faraona Tutanchamona (Sarich a Miele 2004, 35). Nápis na stéle vztyčené za vlády Sesostriše III. (1887–1849 př. Kr.), faraona dvacáté dynastie, údajně zesměšňoval černé

49) *Encyclopédie: ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts, et métiers*, Paris, 1751–80.

50) Již koncem sedmnáctého století, za vlády Ludvíka XIV., napsal o Francích Audigier: *Náš národ je stejného původu jako ona rasa, nejuctyhodnější, nejsmělejší a nejvznešenější, jakou kdy svět spatřil* (1676, *De l'origine des Français et leur empire*, Vol. I, Preface).

51) *Une multitude d'hommes qui sont originaires du même pays, et se ressemblent par les traits du visage, par la conformation extérieure* (cit. Hudson 1996, 247).

52) Alfred Cort Haddon k tomu poznamenal: *Na památkách starého Egypta nenalézáme pouze typická vyobrazení, ale rovněž pokus o klasifikaci, neboť Egypťané byli vědecky zaměřeni lidé, kteří se vyznali v lékařství a byli zdatnými matematiky, proto jejich primitivní antropologie nepředstavuje nic neočekávaného* (1910, 10–11; Odom 1967, 4; Sarich a Miele 2004, 33).

Afričany v duchu tradičních rasových stereotypů jako zbabělé a poslušné bytosti (Sarich a Miele 2004, 35). S Afričany se setkáme rovněž na figurálním umění z doby asyrských panovníků Asarhadona (680–669 př. Kr.) a Ašurbanipala (669–626 př. Kr.). Egyptolog Flinders Petrie objevil na memfiské keramice z pátého století před Kristem zobrazení osob s výraznými „rasovými“ konotacemi (Sarich a Miele 2004, 36; Haddon 1910, 11). Klasifikace lidstva do čtyř skupin na základě jejich somatických vlastností má pravděpodobně hluboké empiricko-intuitivní kořeny.⁵³

Proč se lidé navzdory veškerému osvětovému působení sociálních relativistů a konstruktivistů tak houževnatě drží pojmu rasa (a dalších tradičních označení skupinových identit)? Dává tato rezistence zapravdu primordialistům, kteří pokládají rasovou a etnickou příslušnost za přirozenou a věčnou historickou entitu (Gil-White 2001, 516). Mnozí badatelé hledají odpověď v kognitivně psychologických procesech. Rozvíjejí starší koncepci Jerryho Fodora o modulární povaze lidské mysli (Fodor, 1983), kterou spojují se současnými přístupy evoluční psychologie. Například Francisco Gil-White se snažil prokázat, že existuje univerzální kognitivní adaptace, jež způsobuje, že určité endogamní lidské skupiny vnímáme jako kategorie obdařené esencí. Tento mechanismus, který vytváří v určitém kulturněhistorickém kontextu vizi národů a ras, vznikl původně pro rozlišování a klasifikaci živočišných druhů. Evoluce vybavila náš druh sklonem ke konformismu, který podporuje formování relativně stabilních sociálních útvarů, pro něž je charakteristické sdílení jednotných norem, endogamie a symbolická identita. Příslušnost k určitému normativnímu společenství si osvojujeme v raném období našeho postnatálního vývoje, a internalizujeme ji proto zpravidla obklopeni jedinci, s nimiž jsme příbuzensky spjatí. Z tohoto důvodu vzniká iluze, že pokrevní svazek primárně podmiňuje zmíněnou sociální integritu (Gil-White 2001, 517–518). Jsme odsouzeni výstavbou naší mysli vidět nekonečnou rozmanitost lidského světa prostřednictvím zřetelně ohraničených rasových a etnických kategorií, do kterých náležíme.

Dan Sperber (1996, 56–76) srovnával poměr mezi antropologií a psychologií se vztahem epidemiologie k fyziologii. Zatímco psychologie se zabývá konstitucí určité ideje nebo symbolické reprezentace, antropologie se věnuje jejich šíření. Vysvětlit kulturu znamená podle Sperbera (1996, 1) objasnit, proč se určité myšlenky staly nakažlivými. Pokusíme se zmíněný „epidemiologický“ přístup aplikovat na problematiku expanze rasové ideologie. Kategorie rasy se zrodila jako specifický výtvar raně novověké západní mentality. Maligní povahy nabyla v důsledku velkých historických převratů probíhajících přibližně v údobí 1750 až 1830, které radikálně změnila postavení Západu vůči ostatním euroasijským

53) Alfred Cort Haddon označil ve svých *Dějínách antropologie (History of Anthropology)* z roku 1910 rozlišování ras za první předvědecké stadium vývoje antropologie: *Z rozeznání stupňů podobnosti vyplývá identifikace odlišností. Můžeme hovořit o stadiu rasové diskriminace. Stará literatura a umění necivilizovaného lidstva oplývá příklady rasové diskriminace* (1910, 8).

civilizacím. Chceme-li stanovit diagnózu choroby rasismu, musíme se v našem výkladu podrobně zaměřit na intelektuální kontext makrohistorických procesů v raném novověku a na prahu moderní doby.

Jednou z hlavních pracovních hypotéz této knihy je tvrzení, že zrod a expanze rasového myšlení je třeba chápat v kontextu globálních dějin a že rasová konceptualizace představuje vedlejší ideologický produkt rozsáhlé interakce mezi Západem a jinými civilizacemi, k níž došlo od konce středověku. V současné době, kdy dochází k nepřehlédnutelné hospodářské a politické marginalizaci Evropy, nám připadá myšlenka, že „světové dějiny“ musejí zohlednit ve stejné míře asijské, africké, americké a evropské společnosti, téměř banální. Přesto náš historický rozhled zůstává provinční. Jsme nadále zajatci intelektuálního horizontu národního státu, který vytvořil specifický typ historiografie jako důležité součásti své symbolické legitimizační strategie. Není překvapivé, jak si všiml Immanuel Wallerstein (2005, 82), že devadesát pět procent světové historiografické produkce do roku 1945 bylo věnováno událostem ve Velké Británii, Francii, Spojených státech amerických, v Itálii a Německu. Povědomí o tom, že dějinnost není výlučně západní kategorií, naráželo na postoj sekularizované teologie nahrazující biblickou výpověď o dějinách spásy historicitou. Metafora „chladných společenství“, kterou razil Claude Lévi-Strauss, byla často přenášena (proti vůli samotného autora) na sofistikované komplexní kultury a „zmrazila“ bohatství složitých osudů mimoevropských civilizací do umělého „bezčasí“, obdobně jako mnozí autoři devatenáctého století redukovali v Marxových stopách rozmanitost asijských politických systémů na homogenizující kategorii „orientálního despotismu“. V roce 1939 napsal Frederick Teggart v knize *Rome and China*, že studium minulosti se stane efektivním pouze tehdy, pokud plně zohlední, že všichni lidé mají dějiny, které se často protínají, a že teprve z jejich srovnání se rodí historická znalost (Darwin 2007, xi).

Západní myšlení se nacházelo na přelomu osmnáctého a devatenáctého století na rozcestí. Vyskytly se dva mocné pojmy, které aspirovaly na zachycení totality lidské historické existence: civilizace a rasa. Jejich vstup na scénu byl výsledkem procesu sekularizace západního myšlení či „odkouzlení světa“, jak tento fenomén nazval Marcel Gauchet (2004). Termín „civilizace“ se stal součástí západního myšlení ve Francii druhé poloviny osmnáctého století. Již přibližně o dvě století dříve se slovo „civilizovaný“ nebo „civilizovat“ užívalo k označení aktu spravedlnosti či výroku soudu (Braudel 1993, 3). Sémantická pole civilizace a spravedlnosti se původně překrývala a odhalovala se často skrytá souvislost mezi stavem civilizovanosti a schopností zjednávat prostřednictvím sofistikovaných a zralých mechanismů spravedlnost. Civilizovaný znamenalo být především spravedlivý (Budil, 2007, 40). Bruce Mazlish (2004, 14–15) zdůraznil, že pojem „civilizace“ se prosadil v historickém okamžiku, kdy západní sebereflexe propadla obsesi ze své sekulární zdokonalitelnosti. Být či stát se civilizovaným představovalo úkol spočívající v kultivaci a rozvíjení všech aspektů sociálního a materiálního

žítova. V tomto smyslu použil zmíněný pojem roku 1752 v nepublikovaném spise o obecných dějinách Anne Robert Jacques Turgot, osvícenský fyziokrat a nepřítel úspěšný reformátor francouzských státních financí (Braudel 1993, 3). O čtyři roky později uveřejnil Victor Riqueti, markýz de Mirabeau (otec známého politika z počátku Francouzské revoluce), *Pojednání o populaci*, ve kterém hovořil o *rozsahu civilizace* či *přepychu falešné civilizace* (Braudel 1993, 3–4). V průběhu sedmdesátých let osmnáctého století se pojem civilizace rozšířil z Francie do dalších evropských zemí (Braudel 1993, 4–5), ve kterých mezitím vznikaly místní termíny obdobného významu (*civility* na britských ostrovech; *Bildung* v Německu; *beschaving* v Nizozemí; *civiltà* v Itálii). Termín civilizace vycházel vstříc reformním ambicím osvícenského věku, přičemž zejména po napoleonských válkách se prosadil konsenzus, tlumočený například Jamesem Millem v *Dějínách britské Indie* (*History of British India*, 1806–16), že západní civilizační vyspělost, která nemá v dějinách lidstva obdoby, ospravedlňuje zvláštní historickou misi.

Francouzský historik a státník François Pierre Guillaume Guizot se významně zasloužil o rozšíření termínu civilizace mezi francouzskou a posléze evropskou veřejností. Guizotovy přednášky probíhající v sále Staré Sorbonny během tří let, které předcházely červencové revoluci roku 1830, přitahovaly řadu zájemců, mezi nimiž nechyběl například budoucí politický filosof Alexis de Tocqueville (Siedentrop 1994, 7–8). Guizot představil v rozsáhlých spisech *Dějiny civilizace v Evropě* (*Histoire de la civilisation en Europe*, 1851) a *Dějiny civilizace ve Francii* (*Histoire de la civilisation en France*, 1840) civilizaci jako souhrn progresivních institucí a hodnot, jejichž historické vyústění ztělesňuje moderní liberální západní společnost. Pojem civilizace, zavedený Jamesem Millem a Françoisem Guizotem, v sobě zahrnoval dvě ideologické aspirace části evropské společnosti na počátku devatenáctého století: imperialismus navenek a liberalismus dovnitř. Existuje patrně určitá souvislost mezi únavou z obtížnosti tohoto úkolu a následným šířením slova kultura.⁵⁴

54) Georg Wilhelm Hegel používal ve svých přednáškách na univerzitě v Berlíně ve třicátých letech devatenáctého století pojmy kultura a civilizace jako synonyma, ale záhy začaly být oba termíny stavěny proti sobě (Braudel 1993, 5). Slovo kultura je starší než civilizace; jeho původ můžeme nalézt v antice, kdy Marcus Tullius Cicero nazval filosofii kulturou ducha: *Cultura animi philosophia est*. V sedmnáctém století vymezil Samuel von Pufendorf kulturu v antropologickém smyslu jako souhrn veškerých hmotných artefaktů a idejí spjatých s lidskou existencí. V letech 1843 až 1852 vydával v Lipsku Gustav Friedrich Klemm monumentální desetisvazkové dílo *Všeobecné kulturní dějiny lidstva* (*Allgemeine Cultur-Geschichte der Menschheit*). Tak jako narůstalo napětí mezi univerzalistickým odkazem osvícenství a partikularistickou revoltou romantismu, bylo zřejmé, že příměří mezi civilizací, která byla chápána jako výraz dominance nad hmotným světem, a kulturou vztahující se ke sféře ducha nemůže trvat věčně (Budil 2003, 156–157). Britský antropolog Edward Burnett Tylor se pokusil v roce 1871 v knize *Primitivní kultura* (*Primitive Culture*) zmíněné schizma překonat pomocí nového integrálního vymezení kultury, ale byl to beznadějný zápas (Budil 2003, 139). Mimo antropologické vědy převážilo pojetí vyjádřené Charlesem Seignobosem, že civilizace se týká *silnic, přístavů a nábreží* (Braudel 1993, 5), zatímco kultura představuje slovy Matthewa Arnolda *poznávání toho nejlepšího, co je na světě známo a co bylo vysloveno* (Budil 2003, 16). Harald Müller pokládal za příčinu vyhozeného dualismu mezi kulturou a civilizací v německých oblastech v politické

Zavedení pojmu rasy jako historického aktéra odráželo na přelomu osmnáctého a devatenáctého století jednak sílící vliv romantismu a jednak rezignaci na vymezení dějin jako sféry svobodné lidské aktivity. Ivan Hannaford (1996, 233) označil tuto změnu za přechod mezi kategorií *populus*, odrážející antickou snahu formovat politický život prostřednictvím veřejné sféry vytvářené a udržované svobodně jednajícími občany, a *Volk*, pojmem ztělesňujícím chápání politické existence jako derivátu hlubších biologických sil vyvěrajících z národního či rasového organismu (Hannaford 1996, 233). Rasa představuje konzervativní princip podřizující člověka a jeho vůli archaickému pokrevnímu původu a příbuzenství, ve kterém nachází své kořeny a autenticitu svého bytí. Není náhoda, že Alexis de Tocqueville pokládal rasový výklad dějin za sekulární variantu kalvinismu.

Jacques Barzun zdůraznil, že rasový koncept odrážel zpočátku pouze snahu po větší specifičnosti, úsilí nahradit literární abstrakci konkrétním a nevyčerpatelným bohatstvím lokálních forem kultury a přírody (Seliger 1958, 273). Z tohoto důvodu byl žánr historické literatury nejúčinnějším médiem pro šíření rasového pohledu na dějiny a společnost. Heinrich Heine napsal v roce 1827 ve stati nazvané *Napoleon, Walter Scott a historismus* (1951, 228):

Je to šťastná shoda, že Napoleon žil právě v době, která měla zvláště značný smysl pro dějiny, jejich výzkum a podání. Zůstanou nám tedy paměti současníků jen máloco dlužny o Napoleonovi, a den co den se množí počet historických knih, jež jej chtějí vylíčit více méně v souvislosti s ostatním světem. Ohlášení takové knihy z pera Waltera Scotta budí proto nejzvědavější očekávání. Všichni citelé Scottovi se musí o něho trást; neboť taková kniha se může snadno stát ruským polním tažením slávy, kterou si pracně získal řadou historických románů, jež spíše svým námětem než svou poetickou silou hnuly všemi srdci Evropy. Ten námět však není jen elegickým žalostněním pro slávu a nádheru národního Skotska, která byla ponenáhlu zatlačena cizím mravem, panstvím a myšlením; nýbrž je to velká bolest ze ztráty národních zvláštností, které se ztrácejí v obecnosti novější kultury, bolest, která teď cuká v srdcích všech národů. Neboť národní rozpomínky tkvějí hlouběji v lidských hrudích, než se myslívá. Jen se odvažme vykopat zase ty staré podoby, a přes noc z nich vykvete zas i stará láska se svými květy. To neříkám obrazně, nýbrž je to skutečnost: když Bullock před několika lety vykopal v Mexiku starou pohanskou sochu, shledal příštího dne, že ji v noci někdo

izolaci místního měšťanstva, které bylo na rozdíl od středního stavu ve Francii a Anglii odtrženo od politické a ekonomické moci a praktické politiky, a uchýlilo se proto do sféry *pravdy, dobra a krásy*, jejímž výrazem byla kultura (Budil 2003, 16). Civilizace byla proto pokládána za praktickou (a přízemní), zatímco kultura za normativní (a idealisticky vznešenou). Proslulý německý historik Wilhelm Mommsen vyjádřil v roce 1851 přání, aby civilizace nezničila kulturu a technologie nezahubila lidskou bytost (Braudel 1993, 5–6). Vyhrocené podoby nabylo napětí mezi kulturou představující mladou a vitální tvář společnosti a civilizací zastupující její starou a unavenou podobu zejména v díle Oswalda Spenglera *Zánik Západu* z roku 1917.

ověněla květinami; a přec Španělsko ohněm i mečem zničilo dávnou víru Mexičanů a po tři staletí věru mohutně zpřevracelo a přeoralo jejich mysl i osilo je křesťanstvím. Takové květy vzkvétají však i v básnických skladbách Waltera Scotta, ty skladby samy vzbouzejí dávné city, a jako se kdysi v Granadě muži a ženy, vyjíce zoufalstvím, řtili z domů, když na ulicích zazněla píseň o ujezdu maurského krále, do té míry, že bylo pod trestem smrti zakázáno zpívat ji: tak zvuk, který vládne ve Scottových skladbách, bolestně otřásl celým světem. Ten zvuk zaznívá ohlasem v srdcích naší šlechty, jež vidí, jak chátrají její hrady a erby; zaznívá v srdcích měšťanů, jimž šírá neradostná modernost zatlačuje útulně úzký mrav předků; zaznívá v katolických dómech, z nichž uprchla víra, a v rabínských synagogách, z nichž prchají dokonce i věřící; zaznívá po celické zemi, až do banánových lesů Hindustánu, kde povzdychující bráhman vidí už dnes odumírání svých bohů, zničení jejich prastarého světového řádu a dokonané vítězství Angličanů. Tento zvuk, nejmohutnější, jež skotský bard dovede vyloudit ze své obří harfy, nehodí se však k císařské písni o Napoleonovi, muži novém, muži nové doby, muži, v němž se tato nová doba zrcadlí tak zářivě, až nás to skoro oslepuje, a nemyslíme zatím na propadlou minulost a její vyruďlou nádheru.

Ve výše uvedeném úryvku se neobjevilo slovo rasa ani jednou, přesto jde o výstižný popis romantického ovzduší, které bylo příznivé pro expanzi rasového myšlení prostřednictvím spisovatelů typu Waltera Scotta.

Pravděpodobně prvním západním badatelem, který napsal pojednání o evropských dějinách z rasového hlediska, byl skotský historik a geograf John Pinkerton, autor *Studie o původu a pokroku Skythů neboli Gótů* (*A Dissertation on the Origin and Progress of the Scythians or Goths*) z roku 1787. Zaujetí rasou jako historickým činitelem bylo patrné v díle o starověkém Římě pruského historika a patriota Bartholda Georga Niebuhra (Hannaford 1996, 237–239).⁵⁵ Ve Francii se rasový přístup k dějinám prosadil v období restaurace, kdy k jeho průkopníkům náležel zejména Augustin Thierry, který v roce 1825 vydal rozsáhlou studii *Dějiny dobytí Anglie Normany* (*Histoire de la Conquête de l'Angleterre par les Normands*), jeho bratr Amédée Thierry, autor *Dějiny Galů od nejstarších dob* (*Histoire des Gaulois depuis les temps les plus reculés*, 1844–45). Dále François Dominique de Reynaud de Montlosier, jehož dílo *O francouzské monarchii od jejího ustavení po naše časy* (*De la Monarchie Française, depuis son établissement jusqu'à nos jours*, 1814–15) Napoleon zavrhl, ale Ludvík XVIII. akceptoval, a také proslulý historik Jules Michelet, kterého proslavila zejména syntetická díla *Dějiny Francie* (*Histoire de France*, 1833–44) a *Dějiny Francouzské revoluce* (*Histoire de la Révolution française*, 1847–53). Když Alphonse de Lamartine označil rasu za velké tajemství historie a mravů, vyjádřil tím mínění řady představitelů francouzského kulturního a veřejného života v první polovině devatenáctého století. Pro generaci

⁵⁵ Zejména *Římské dějiny* (*Römische Geschichte*, 1812).

mladých britských historiků, kteří dožívali v polovině devatenáctého století, například Edwarda Augusta Freemana, měly značný význam přednášky Thomase Arnolda⁵⁶ probíhající začátkem čtyřicátých let na univerzitě v Oxfordu. Arnold učil své posluchače zohledňovat při historickém bádání etnicitu, kterou chápal jako jednotu *rasy, jazyka, instituce a náboženství* (Parker 1981, 828).

Romantické pojetí rasy v historickém myšlení bezpochyby vyvrcholilo v proslulém *Pojednání o nerovnosti lidských ras* (1853–55) literáta a diplomata Arthura Gobineaua. Zmíněný francouzský autor pokládal tradiční vysvětlení pádu velkých civilizací za nedostatečné. Není to změkčilost a rozklad mravů, náboženský fanatismus či naopak ztráta víry, korupce, vláda bezzákonnosti nebo hospodářský úpadek, které by způsobily smrt civilizace. Nemůže to být ani spiknutí, válka, okupace nebo politická krize: *Osud civilizací ... nezávisí od bodnutí dýkou* (Gobineau 1942, 48). K tomu, aby padla civilizace, je zapotřebí zasáhnout její vnitřní vitální princip, kterým je rasa, a to prostřednictvím míšení. Civilizace opírající se o vitální plemeno je nezničitelná. Číňané podleli ve třináctém století mongolským nájezdníkům, kteří vyvrátili politický režim, ale nedokázali zlomit čínskou civilizaci, jež se jich po čase zbavila, aniž ji výrazněji poznamenali. Obdobně: *Angličané jsou pány Indie a přes to jejich morální působení na jejich poddané jest skoro nula* (Gobineau 1942, 47). Domorodci se sklonili před cizí vojenskou převahou, ale vzhledem k tomu, že v Indii nedochází k žádnému míšení, bytostné jádro lokální civilizace zůstává netknuto. Britský kolonialismus na indickém poloostrově je proto epizodou podobající se mongolské nadvládě v Číně. Jestliže by si analogicky Peršané nebo Římané zachovali stále stejnou kvalitu krve, jejich říše by nezanikly (Gobineau 1942, 46).

Základním destruktivním principem v Gobineauově vizi světových dějin bylo míšení ústící časem do degenerace (Gobineau 1942, 39):

Mám za to, že slovo degenerovaný, pokud se ho užívá pro národ, znamená a má znamenati, že ten národ nemá již niterné hodnoty, kterou mívá, protože již nemá ve svých cévách touž krev, jejíž hodnotnost postupné míšení obměnilo; jinak vyjádřeno, že se stejným jménem nezachoval totéž plemeno jako jeho zakladatelé, konečně že úpadkový člověk, ten člověk, jenž je nazýván člověkem degenerovaným, jest výrobkem odlišným od hrdiny slavných údobí po stránce etnické. Zajisté připouštím, že má v sobě cosi z jeho podstaty; ale čím více se degeneruje, tím toto cosi více skomírá. Různorodé prvky, které v něm nyní převládají, se skládají v národnost úplně novou a neblahou co do původnosti; nenáleží k těm, jež nazývá ještě svými předky, leda v linii velmi pobočné. Zemře úplně a jeho civilizace s ním v onen den, kdy prapůvodní etnický prvek bude tak rozředen dělením a tak zaplaven přínosem z plemen cizích, že virulence tohoto prvku nebude již dostatečně

⁵⁶ Otec slavného viktoriánského básníka a literárního kritika Matthewa Arnolda (1822–88).

působivá. Tato působivost dojista nezmizí úplně, ale v praxi bude tak napadána, tak oslabována, že její síla bude čím dále tím méně postřehnutelná, a v tomto okamžiku bude moci býti degenerace považována za úplnou a tu všechny její účinky se projeví.

Podle Gobineaua (1942, 47) byli Řekové a Římané ve svém pozdním období na rozdíl od Číňanů a Indů příliš smíseni s ostatními středomořskými populacemi a jejich původní etnický princip byl vyčerpán. V důsledku degenerace byl den jejich porážky okamžikem jejich civilizační smrti.

Arthur Gobineau měl řadu pokračovatelů, kteří vytvářeli nejrůznější obrazy setkávání lidských ras v dějinách, o nichž budeme mluvit podrobněji později. Je paradoxní, že po příchodu kranilogie a sociálního darwinismu, které postavily rasovou teorii na zdánlivě pevnější biologický základ, než byla schopna tradiční srovnávací filologie, se hlavní proud západního historického myšlení začínal od rasového myšlení odvracet. Joseph Ernest Renan, Otto Ammon, Georges Vacher de Lapouge, Houston Stewart Chamberlain, William Z. Ripley nebo Madison Grant neobstáli při konfrontaci s podněty, které vyzařovaly z díla Maxe Webera a Émila Durkheima a jež změnily tvář moderních věd o člověku. Přesto sehrál rasový výklad lidských dějin významnou úlohu při radikalizaci politické ideologie před druhou světovou válkou.

Přitažlivost rasového výkladu dějin spočívala i ve skutečnosti, že nabízel (podobně jako marxismus) teorii, která zdánlivě uspokojovala jak intelekt, tak emoce. Této dvojí tváře moderních ideologií, jež ve svém důsledku zrazují rozum, si povšiml například Gilbert Keith Chesterton (1992, 61):

Pouhá šovinistická spokojenost se sebou samým je nejběžnější mezi lidmi, kteří mají pro své vlastenectví nějaký pedantský důvod. Nejhorší šovinisté nemilují Anglii, nýbrž nějakou teorii o Anglii. Milujeme-li Anglii proto, že je velkou říší, můžeme přecenit úspěch, s jakým vládne Indům. Budeme-li ji však milovat jen proto, že je to národ, můžeme čelit všem možnostem, neboť by zůstala národem, i kdyby Indové vládli nám. Stejně tak jenom lidé, jejichž vlastenectví závisí na historii, dovolí, aby jejich vlastenectví historii falšovalo. Tomu, kdo miluje Anglii proto, že je anglická, bude jedno, jak vznikla. Ale ten, kdo miluje Anglii proto, že je anglosaská, může se pro svou zálibu dostat do rozporu se všemi fakty a skončí třeba (jako Carlyle a Freeman) tvrzením, že normanské vítězství roku 1066 bylo vlastně vítězstvím saským. Skončí v naprostém nerozumu – právě proto, že vychází z rozumu.

Významná díla zabývající se setkáváním a souhrou velkých civilizací publikovali ve dvacátém století například Arnold Toynbee, William McNeill nebo Fernand Braudel.⁵⁷ Vzestup vlivu neomarxismu od šedesátých let dvacátého století

⁵⁷) *Středomoří a středomořský svět v epoše Filipa II. (La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II., 1949).*

se projevil i v historických vědách. Pozornost badatelů se obrátila k neprivilegovaným, marginalizovaným či jinak znevýhodněným skupinám. Ve zkoumání vztahů mezi civilizacemi se začala zdůrazňovat moc a její asymetrická distribuce, a to i v oblasti symbolické reprezentace.⁵⁸ V tomto smyslu nemůžeme opominout postkoloniální studia rozvíjející zejména odkaz Frantze Fanona,⁵⁹ Michela Foucaulta nebo Edwarda Saida.⁶⁰

Americký marxistický historik Immanuel Wallerstein tvrdí, že rasismus a antisemitismus jsou nedílnou součástí vnitřního řádu moderního kapitalistického světového systému (2005, 72): *Cílem rasismu není vylučovat lidi a už vůbec ne vyhlazovat je. Cílem rasismu je držet lidi uvnitř systému, ale jako méněcenné (Untermenschen), které lze ekonomicky vykořisťovat a používat jako politické obětní beránky.* Tímto pojetím se budeme více zabývat v kapitole pojednávající o kolonialismu, rasismu a pigmentokracii. Wallerstein si je vědom toho, že instrumentální vymezení rasové ideologie jako pouhé legitimizační strategie otrokářství mu neumožňuje vyložit například fenomén holocaustu, a pokládá jej proto za nesystémovou aberaci: *Hitlerovo Konečné Řešení šlo zcela mimo smysl všeho rasismu v kapitalistické světové ekonomice. ... To, co provedl nacismus, by Francouz nazval slovem déparage – přehmat, smyk, ztráta kontroly* (Wallerstein 2005, 72). Ve Wallersteinových odborných a esejistických pracích se vyskytují logické rozpory a občasné faktografické omyly, ze kterých je příliš patrná autorova snaha dokázat platnost apriorních a ideologicky podmíněných tezí (ve vyhocenosti aktivistické rétoriky jej pravděpodobně předčí snad jenom Noam Chomsky). Přesto mu musíme věnovat pozornost vzhledem k monumentálnosti jeho díla⁶¹ a skutečnos-

58) Viz například sborník *Writing Culture* (1986), jehož editory byli George Marcus a James Clifford.

59) Frantz Omar Fanon (1925–61), psychiatr, filosof a radikální literát, narozený na Martiniku, pocházel z relativně zámožné kreolské rodiny; na lyceu byl jeho učitelem Aimé Césaire (1913–2008), básník a přední představitel hnutí *négritude*. Po roce 1940 se Fanon připojil k protinacistickému odporu; bojoval v Alžírsku a Francii, kde byl u Colmaru raněn. Po skončení války studoval ve Francii medicínu a psychiatrii a navštěvoval přednášky Merleaua-Pontyho. Působil jako psychiatr v Alžírsku, kde se v roce 1954 přidal k *Front de Libération Nationale*, v důsledku čehož byl o tři roky později vypovězen ze země. Frantz Fanon podlehl po dlouhém léčení v Sovětském svazu a Spojených státech amerických leukémii. Nejznámější Fanonovo dílo *Proklací země* (*Les damnés de la terre*) vyšlo posmrtně v roce 1961 a předmluvu k němu napsal Jean-Paul Sartre. Je to pravděpodobně nejvlivnější manifest ideologie třetího světa namířený proti politice kolonialismu.

60) Edward Said se pokusil v knize *Orientalismus* (*Orientalism*, 1978) ukázat, že mocenská asymetrie mezi Západem a Východem se údajně odrazila v symbolické konstrukci takového obrazu Orientu, který ospravedlňoval evropskou koloniální dominanci.

61) Immanuel Wallerstein vydal od sedmdesátých let minulého století postupně tři svazky makrohistorického pojednání, ve kterém analyzoval v údobí 1450 až 1840 vznik moderního světového kapitalistického systému (*modern world-system*): *Moderní světový systém I, Kapitalistické zemědělství a původ evropského světového hospodářství v šestnáctém století* (*The Modern World-System I, Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, 1974); *Moderní světový systém II, Merkantilismus a konsolidace evropského světového hospodářství, 1600–1750* (*The Modern World-System II, Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*, 1980); *Moderní světový systém III, Druhá éra velké expanse kapitalistického světového hospodářství* (*The Modern World-System III, The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840*, 1989).

ti, že v jeho makrohistorickém přístupu se setkávají mnohé podněty, k nimž se budeme polemicky či kriticky vyjadřovat v dalších částech této knihy.

Immanuel Wallerstein předpokládá, že na sklonku středověku a počátkem raného novověku nastal v západní Evropě souběh tří faktorů, zahrnujících vleklou krizi feudální společnosti doprovázenou vyhrcočenými sociálními konflikty, hospodářskou stagnaci a zhoršení klimatických podmínek. Tato sociálně ekonomicky environmentální konstelace iniciovala teritoriální a obchodní expanzi, jejímž výsledkem byl zrod kapitalistického světového systému se středem v severozápadní Evropě. Vyznačovala se vysokými aspiracemi podnikatelů a obchodníků, kteří překonali hranice států a vymkli se přímé kontrole politických elit. Merkantilistické oblasti Nizozemí, Anglie a severní Francie se staly *centrem* či *jádrem* (*core, nuclear area*), jehož privilegované postavení vyplývalo ze schopnosti přivlastňovat si nadhodnotu vytvářenou ze zdrojů získaných v jiných oblastech. Kolem jádra se zformovala *periférie* (*peripheral area*), zahrnující v raném novověku Latinskou Amerikou, východní Evropou a větší část Středomoří, která byla mocenskou silou jádra udržovaná v permanentní ekonomické závislosti a poskytovala suroviny a levnou (nesvobodnou) pracovní sílu. Mezi oběma zónami vytvářejícími bipolaritu rozvoje a zaostalosti se nacházela *semiperiférie* (*semi-periphery*), reprezentovaná zbývajícími regiony západní, jižní a střední Evropy a britskými koloniemi v Severní Americe. Semiperiférie ležící na rozhraní může využít svůj rozvojový potenciál, vytvořit vlastní periférie a splynout s jádrem, nebo naopak upadnout do podřadného postavení periférie bez naděje na emancipaci a civilizační vzestup.⁶² Reakce profesionálních historiků na teorii světového systému byla vesměs kritická; mezi Wallersteinovy kritiky náleželi například Jan de Vries, Patrick O'Brien, T. C. Smout nebo Peter Klein. Kromě patrných podnětů vycházejících z francouzské historiografické školy *Annales*⁶³ hledal Immanuel Wallerstein inspiraci pro svoji vizi světového systému v pojetí imperialismu, kte-

62) K úspěchu teorie světového systému bezpochyby přispěl Andre Gunder Frank. Pocházel z německé židovské rodiny, která byla nucena po Hitlerově nástupu k moci emigrovat do Švýcarska a v roce 1941 se přestěhovala do Spojených států amerických. Andre Gunder Frank studoval na Chicagské univerzitě, kde vedl jeho disertační práci Milton Friedman, vůdčí reprezentant ekonomického neoliberalismu, absolutní antitéze Frankova myšlení. Roku 1962 Frank odešel do Latinské Ameriky, působil v rámci Centra pro socioekonomická studia v Chile a spolupracoval s levicovou vládou Salvadora Allendeho. Po vojenském převratu přesídlil do Evropy, kde žil s menšími přestávkami až do své smrti v roce 2005 v Lucembursku. Andre Gunder Frank měl pozoruhodný mezioborový rozsah, kromě ekonomie a antropologie, jimiž se zabýval již v Chicagu, se věnoval geografii, historii, politickým vědám a mezinárodním vztahům. Vydal čtyřicet knih a tři sta článků, celkově pak přes tisíc publikací ve třiceti jazycích. Získal pověst pravděpodobně nejcitovanějšího ekonoma světa. Ve studiích *Reorientation: Globální hospodářství v asijském věku* (*ReOrient: Global Economy in the Asian Age*) nebo *Světový systém: Pět set let nebo pět tisíc let* (*The World System: Five Hundred Years or Five Thousand*) se Andre Gunder Frank pokusil rozšířit Wallersteinovu časovou perspektivu z pěti století raného novověku a moderní doby na údobí přinejmenším pěti tisíciletí.

63) Zejména díla Fernanda Braudela a jeho pojetí *dolouhého šestnáctého století a longue durée*; Immanuel Wallerstein vedl na *New York State University* v Binghamptonu institut *Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical System and Civilizations*.

re jako první formuloval John Atkinson Hobson v knize *Imperialismus: Studie* (*Imperialism: A Study*) z roku 1902, a teorii závislosti (*dependency theory*). Obě zmíněné školy se svým charakterem v mnoha směrech rozcházejí s makrohistorickým přístupem, který nastíním v této knize, představují nicméně jeden z nevlivnějších směrů moderního historického a politického myšlení.

Jsem přesvědčen, že základní Wallersteinova představa (nezávisle prosazovaná i jinými badateli) geografického prostoru jako hierarchického systému je bezpochyby pro naše účely nosná, a to bez ohledu na její ideologické implikace spočívající v autorově přesvědčení o potřebě opětovného sjednocení politické a ekonomické moci v podobě socialismu. Od okamžiku, kdy před pěti tisíci lety vznikly první projevy civilizovaného života, se vytvořila dynamická a kreativní ohniska transformující své okolí prostřednictvím ekonomických, technologických a ideologických podnětů. Tato neodolatelná „jednota hmotné a morální síly“ (jak civilizaci nazval Arthur Gobineau) proměnila rozsáhlé oblasti ve svém bezprostředním okolí v závislé periferie, které byly zdrojem surovin a levné pracovní síly a odbytištěm výrobků. Periferie současně ztratily vlastní kulturní vitalitu, která by jim umožnila přistupovat flexibilně a selektivně ke vnějším podnětům, a pozbyly originality, jež je charakteristickým znakem každého kulturního společenství. Periferie je tak integrální součástí rozsáhlejší zóny, v jejímž rámci privilegované centrum asymetricky distribuuje ekonomickou, politickou a symbolickou moc. Její vývojový model imituje vzory „nadřazeného“ civilizačního jádra.

Vývojovým omezením dominantní civilizace se vymyká marginální zóna, která se zpravidla vyznačuje tzv. „výhodou zaostalosti“ (*advantages of backwardness*).⁶⁴ Marginální oblast se neuzavírá podnětům a inspiracím přicházejícím zvenčí, ale dokáže k nim přistupovat výběrově a integrovat je do vlastního sociálního a kulturního kontextu. Díky této rezistenci vůči hegemonickým nárokům jádra vytváří potenciální zárodek alternativní civilizace. Ne vždy je tato rozvojová možnost plnohodnotně využita. Dějiny lidstva jsou posety troskami pokusů o vybudování nové civilizace v marginální zóně světového systému. Neznáme mechanismus „touhy po moci“ zrodilý se v odlehlých končinách obydleného světa. Mnohé příklady z dějin naznačují souvislost mezi zmíněnou aspirací a výskytem ambiciózního vůdce s dostatečnou historickou představivostí. Osobnosti typu Abrahama, Romula či Kadma lze samozřejmě interpretovat jako produkt kolektivní paměti vytvářející pomocí legend zakladatelský mýtus umožňující reprodukovat a legitimizovat příslušnou kulturu. Čingischánova či Šakova historická fakticita je nicméně nespochybnitelná. Velké osobnosti existují a jejich vliv na průběh dějin nelze bagatelizovat. Když zmíněný „héros“ získá stoupence a vydá se z anonymity marginálního bezčasí na cestu za historickou velikostí, musí ještě překonat okolnosti, které britský historik Arnold Toynbee nazval „výzvami“

64) Jeden z autorů tohoto pojmu Thorstein Veblen používal koncept „výhody zaostalosti“ při vysvětlení převahy německé a americké ekonomiky nad britskou na přelomu devatenáctého a dvacátého století (Nolan a Lenski 1985, 342).

(challenge). Zvládnutí specifických politických, vojenských, ekonomických nebo environmentálních obtíží je prvním krokem k tomu, aby bylo určité původně nicotné společenství později známo jako Egypt, Asýrie, Řím, Řecko nebo britské impérium. Psychická energie potřebná k tomuto úkolu je čerpána z podmínek geografické či mentální marginality, kterou Gilbert Keith Chesterton (1992, 61) označil za „iracionální vlastenectví“:

Tvrdíme, že je třeba mít vůči životu určitou primární oddanost; jde jen o to, má-li být přirozená nebo nadpřirozená. Vyjádřeno jinak: Má to být rozumná nebo nerozumná oddanost? Zajímavé je, že špatný optimismus (který lakuje na bílo a hájí nepřesvědčivě všechno) se shoduje s rozumným optimismem. Tento racionální optimismus vede k stagnaci; jen iracionální optimismus vede k reformě. Použijeme k výkladu ještě jednou srovnání s vlastenectvím. Kdo nejspíš přivede ke zkáze místo, jež miluje, je právě ten, kdo miluje s rozumem. O zlepšení se zaslouží ten, kdo je miluje bez rozumu. Líbí-li se někomu nějaká zvláštnost Pimlica (což je nepravděpodobné), může dojít k tomu, že ji bude hájit i proti této čtvrti samotné. Má-li však rád samo Pimlico, třeba je i zpustoší a udělá z něho Nový Jeruzalém. Nepopírám, že reforma může být přehnaná. Tvrdím jen, že reformy provádí právě iracionální vlastenec.

Rozsáhlá expanze Seveřanů, která od devátého století otrásla západní a jižní Evropou, vytvořila postupně rozsáhlou zónu kulturní, obchodní a politické interakce, jež se v určité době rozprostírala od vikingských osad na pobřeží Severní Ameriky a Grónska přes Středomoří a Povolží až po Kaspické moře, Bagdád a hedvábnou cestu. Seveřané na jedné straně brutálně zničili sofistikovanou anglosaskou křesťanskou kulturu a vyplenili irské kláštery, na straně druhé ale jejich bezprostřední potomci založili na Sicílii a v jižní Itálii prosperující a nábožensky tolerantní stát, získali anglickou korunu a postavili se do čela první křížové výpravy. Pokud by severní Evropa stále prostoupená duchem pohanství na přelomu prvního a druhého tisíciletí po Kristu politicky zastínila otřesené románské Středomoří, mohlo se těžiště (výrazně odlišné) západní civilizace již od raného středověku (a nikoliv až od sedmnáctého století) nacházet v severozápadní Evropě na pobřeží Atlantiku. Zmíněný pokus vytvořit novou jádrovou civilizaci z marginální zóny světového systému (starověcí autoři neměli o existenci Skandinávie tušení) selhal. Říše Knuta Velikého se zhroutila a vítězství Viléma Dobyvatele u Hastingu v roce 1066 zpečetilo příslušnost Anglie k latinskému civilizačnímu okruhu.

Obdobně ve třináctém století vybudovali Mongolové největší kontinentální impérium všech dob sahající od syrského pobřeží Středozemního moře po Čínské moře. Navzdory pozoruhodnému vojenskému výkonu mongolští pohlaváři nedokázali vytvořit politickou filosofii, která by překlenula eurasijský partikularismus, a byli pohlceni asimilační silou lokálních kulturních společenství, která si původně podmanili. Japonsko, které se mezi sedmnáctým stoletím až první polovinou devatenáctého století ocitlo v politické marginalitě, převzalo v době Meidži

mnohé západní inovace, jež mu rychle umožnily obnovit postavení regionální mocnosti. Ve dvacátých a třicátých letech dvacátého století zesílily tradiční prvky japonské politické kultury, které by v případě realizace japonských válečných cílů pravděpodobně umožnily ustavit v pacifickém prostoru civilizaci, jež by se bezpochyby příliš nepochybovala západní.

Občas byla revolta proti hegemonii civilizačního centra úspěšná, ale vítězové nedisponovali z různých důvodů dostatečným potenciálem kulturní kreativity či improvizace, aby dokázali překročit stín dominantního civilizačního řádu. Výsledkem byla více či méně zdařilá imitace. Makedonie byla polobarbarskou periferií klasického Řecka, která si díky válečnému génii Filipa Makedonského podmanila jádrovou civilizaci egejské oblasti, jež krátce předtím odmítla integraci do perské ekumeny. Makedonské vojsko posléze proniklo pod vedením Filipova syna až do Baktrie a povodí Indu a říše Alexandra Makedonského a jeho nástupců vyzařovala do rozsáhlých oblastí Blízkého východu a Středomoří helénistickou kulturu, která byla odvozena z originálního řeckého vzoru. V letech 90 až 87 vedli Italikové v čele se Samnity a Marsy poslední velkou válku proti hegemonii Říma na Apeninském poloostrově. Pokud by byli úspěšní (mnoho k tomu nechybělo), byl by se zrodil nový samostatný státní útvar Italia s hlavním městem v Corfiniu, který by byl pouhou napodobeninou pozdní římské republiky. Spojené státy americké, které se zrodily z periferních osad v Novém světě, si vybojovaly nezávislost na Velké Británii, zůstaly navzdory pozdějšímu dramatickému rozvoji zámořskou odnoží anglosaské kultury.

Marginalita nemusí být důsledkem geografické odlehlosti, ale může představovat výraz radikální ideologie s totalitními aspiracemi vzniklé přímo v ohnisku jádrové civilizace. Její reprezentanti, nositelé marginálních rysů nebo pocházející z marginálních sociálních vrstev, mohou za příhodných okolností uchopit moc a prosadit za použití represivních prostředků a násilí alternativní společenský model. To byl případ nacismu, fašismu nebo komunismu. Kdyby se nacistům bylo zdařilo uskutečnit rasovou revoluci a zvítězit ve druhé světové válce nebo pokud by komunisté byli zažehlí celosvětovou proletářskou revoluci a neutrpěli porážku ve studené válce, byli by (nacisté a komunisté) vytvořili civilizaci, která by byla v mnoha rysech radikální čirou antitezí liberálního Západu.

V létě 1899 se schylovalo v Jižní Africe k válce mezi britským impériem a odbojnými búrskými státy. Tato oblast neztratila ani po otevření Suezského průplavu v roce 1869 strategickou důležitost. Když koncem sedmdesátých let devatenáctého století hrozilo v důsledku ruského postupu na Istanbul a bojů v Afghánistánu vypuknutí konfliktu mezi Velkou Británií a Ruskem, počítala britská generalita s Jižní Afrikou jako zázemím pro přesuny vojenských rezerv mezi Evropou a Asií.⁶⁵ Vydavatel *Manchester Guardian* C. P. Scott rozhodl, že vyše

65) Jedním z vedlejších projevů těchto snah byla likvidace samostatného zuluského království v roce 1879 a neúspěšný pokus o anexi Transvaalu o dva roky později (viz Budil, 2006).

do Jižní Afriky jako zahraničního korespondenta Johana Hobsona, který od roku 1887 působil na *London School of Economics* a stýkal se s členy socialistického hnutí a fabiánské společnosti. V roce 1889 vydal společně s Albertem Frederickem Mummerym⁶⁶ knihu *Fyziologie průmyslu (Physiology of Industry)*, v níž nastínil některé teze, které rozváděl ve svých dalších dílech. Po návratu z Jižní Afriky Hobson shrnul své články v knize *Válka v Jižní Africe, její příčiny a důsledky (The War in South Africa, Its Causes and Effects)*, která byla publikována v roce 1900. Podle Johna Hobsona ovládli hospodářství Transvaalu *Židé německého původu*,⁶⁷ jejichž intriky rozhodujícím způsobem přispěly k vypuknutí války.⁶⁸ Velká Británie vede v Jižní Africe válku kvůli zájmům mezinárodní židovské finanční oligarchie.⁶⁹ Tento názor nebyl v soudobé Británii nijak ojedinělý.⁷⁰

Hobsonova práce *Imperialismus: Studie* (1902) reagovala na rozčarování části britské veřejnosti, která po entuziasmu z imperiální hrdosti, podníceném velkolepými oslavami diamantového jubilea královny Viktorie, podlehla v důsledku neuspokojivého průběhu búrské války pochybnostem o „ušlechtilosti“ motivů britského kolonialismu (Fieldhouse 1961, 188; Koebner 1949). Jak napsal D. K. Fieldhouse (1961, 188), v letech 1896 až 1902 imperialismus ztratil svoji nevinnost. John Hobson nabízel odpověď. V pozadí rozsáhlé koloniální expanze Západu se nacházejí zájmy imperialismu,⁷¹ jenž prostřednictvím akumulace kapitálu odváděného ze závislých zemí (sloužících zároveň jako odbytiště zboží) zvyšuje své vlastní bohatství a prohlubuje chudobu zbytku světa.⁷² Imperialismus před-

66) Albert Frederick Mummery (1855–95), spisovatel a známý alpinista, který zahynul pod lavinou při pokusu o zdolání vrcholu Nanga Parbat.

67) Tzv. *židovský imperialismus (Jew-Imperialist)*, cit. Mitchell 1965, 398).

68) John Hobson na počátku uvedl, že váhal s uvedením „pravdy“ o událostech v Jižní Africe, protože nechtěl být zařazen mezi antisemity. Ale pocit, že nelze mlčet, byl silnější: *Současný vývoj na zlatých dolech v Transvaalu vrhl ekonomické zdroje země ve stále výraznější míře do rukou malé skupiny mezinárodních finančníků, většinou německého původu a židovské rasy. ... Není příliš přehnané, když řekneme, že omezený kroužek mezinárodních finančníků již ovládá nejceněnější ekonomické zdroje Transvaalu* (cit. Mitchell 1965, 398).

69) *Židé jsou mezinárodními finančníky par excellence. ... Přivlastnili si Rand ... tak jako jsou připraveni si přisvojit jakékoliv jiné místo na zeměkouli. ... Primárně jde o finanční spekulanty, jejichž zisk nevyplývá z vlastní píle a důmyslu, nebo píle a důmyslu jiných, ale ze spekulace a finanční manipulace se společnostmi. ... Bojujeme v mocenském zájmu malé mezinárodní oligarchie vlastníků dolů a spekulantů. ... Angličané by si měli ve vlastním zájmu uvědomit, že ekonomické a politické osudy Jižní Afriky jsou v rukou lidí, z nichž většinu tvoří cizinci. Jejich doménou jsou finance a jejich hospodářské zájmy nejsou totožné s britskými* (cit. Mitchell 1965, 399).

70) John Morley napsal, že *kruh finančníků – většinou Židů – je zodpovědný za válku*; John Burns označil britskou armádu v Africe za *židovské janičáře* (cit. Mitchell 1965, 401).

71) Hobsonovo pojetí pojmu „imperialismus“ reprezentovalo historicky čtvrtý výklad tohoto termínu, který byl poprvé použit na britských ostrovech při úvahách o osudu „impéria“ Napoleona III., podruhé jako označení zahraniční politiky Benjamina Disraeliho a potřetí pro vyjádření víry a loajality vůči britskému impériu (Koebner 1949, 2).

72) John Hobson byl přesvědčen, jak to formuloval například v knize *Evoluce moderního kapitalismu (The Evolution of Modern Capitalism)*, že vysoká míra investic spojená s nízkou kupní silou proletariátu je odpovědná za hospodářské potíže. Východiskem je buď všeobecné zvýšení mezd, nebo vyšší zúročení investičního kapitálu v zámoří (Fieldhouse 1961, 189).

stavuje konspiraci hrstky podnikatelů, poháněných touhou po zisku. Levicové radikální kruhy, tradičně spíše skeptické vůči imperiální myšlence, Hobsonův příspěvek přivítaly. Hobson splnil jejich očekávání rovněž knihou *Psychologie džingoismu* (*Psychology of Jingoism*, 1901), v níž označil lidový populistický patriotismus nazvaný podle oblíbeného popěvku z roku 1879 za projev „divošské povahy“ v civilizovaném prostředí.⁷³

Hobson nebyl pochopitelně prvním, kdo si všiml souvislosti mezi budováním koloniálního impéria a ziskem. Touha po bohatství představovala motiv prvních západních účastníků zámořských výprav. Jejich chaotická a nedisciplinovaná žádostivost byla ukázněna podnikatelským duchem velkých obchodních společností sedmnáctého století. Označení „nabob“ na britských ostrovech a „kreol“ ve Francii se vztahovalo k osobám, které nabyly zámožnosti v Indii nebo na Saint Domingue. John Hobson vymezil imperialismus jako systematickou snahu prostřednictvím koloniální expanze vytvořit a petrifikovat mocenskou hierarchii různých světových teritorií a zajistit asymetrickou distribuci ekonomických zisků ve prospěch několika privilegovaných západních zemí.⁷⁴

John Hobson inspiroval marxisty, například Otto Bauera, Rudolfa Hilferdinga, Rosu Luxemburgovou a Vladimíra Iljiče Lenina, který v roce 1917 publikoval v Petrohradě svůj propagandistický text o *imperialismu jakožto nejvyšším stadiu kapitalismu* (Koebner 1949, 3). Vliv zmíněných autorů v akademickém prostředí svobodných zemí byl až do šedesátých let dvacátého století zanedbatelný. Koncept imperialismu v Hobsonově pojetí rozvinuli další badatelé, zejména Leonard Woolf v knize *Impérium a obchod v Africe* (*Empire and Commerce in Africa*, 1920), Achille Viallate v pojednání *Anglická krize, imperialismus a protekcionismus* (*La Crise Anglaise, Impérialisme et Protection*, 1905), W. S. Culbertson, Carlton Hayes nebo Parket T. Moon, autor studie *Imperialismus a světová politika* (*Imperialism and World Politics*, 1928). Završení britské debaty o imperialismu před vzestupem postkoloniálních studií představovala kniha *Konec impéria* (*The End of Empire*) z roku 1959 od Johna Stracheye.⁷⁵ Tento socialistický politik, který ve

73) *Džingoismus je ve své podstatě produkt civilizovaných společností, i když se sytí přežíváním divošské mysli* (Hobson 1901, 12).

74) Rezoluce přijatá v roce 1900 na 5. mezinárodním socialistickém kongresu v Paříži hovořila rovněž o přímé souvislosti mezi kapitalismem a kolonialismem: *Que le développement du capitalisme mène fatalement à l'expansion coloniale, cette cause de conflits entre les gouvernements; que l'impérialisme qui en est la conséquence excite le chauvinisme dans tous les pays et force à des dépenses toujours grandissantes au profit du militarisme; que la politique coloniale de la bourgeoisie n'a d'autre but que d'élargir les profits de la classe capitaliste et le maintien du système capitaliste, tout en épuisant le sang et l'argent du prolétariat producteur, et en commettant des crimes et des cruautés sans nombre envers les races indigènes des colonies conquises par la force des armes* (cit. Koebner 1949, 16). F. Sternberg napsal v roce 1926: *Imperialismus, to je expanze kapitálu v nekapitalistickém teritoriu* (*Imperialismus, das heisst Kapitalexpansion in nichtkapitalistischen Territorien*, cit. Koebner 1949, 1).

75) John Strachey (1901–63) byl zvolen do britského parlamentu v roce 1929 za fašistickou stranu Oswalda Mosleye; později rezignoval, podporoval komunistickou stranu a ve třicátých letech dvacátého století se stal známým marxistickým publicistou. Za druhé světové války pracoval

funkci ministra války počátkem padesátých let dvacátého století spolupředsedal zániku britské říše, se snažil obhájit klasické Hobsonovo vymezení imperialismu.

Ideově s výše zmíněnými úvahami o imperialismu úzce souvisela teorie závislosti, která dodnes zůstává ideologicky nejvlivnějším nástrojem konceptualizace vztahů mezi tzv. bohatými a chudými oblastmi současného světa. Teorie závislosti měla tradičně nejsilnější zázemí v Latinské Americe, jejíž relativní stagnace⁷⁶ byla vysvětlována jako výraz ekonomické podřízenosti a marginalizace především ze strany Spojených států amerických. K jejím nejvlivnějším zastáncům náleželi argentinský ekonom Raúl Prebisch,⁷⁷ ekonom a historik André Gunder Frank, Samir Amim, ekonom Celso Furtado a sociolog a bývalý brazilský prezident Fernando Henrique Cardoso, Maria del Rosario Green, Gonzáles Casanova,⁷⁸ Osvaldo Sunkel, mexický antropolog Rodolfo Stavenhagen, Albert Memmi⁷⁹ nebo brazilský sociolog Theotonio dos Santos.⁸⁰ Záslu-

v BBC a přestoupil k labouristické straně, za kterou působil jako poslanec a v letech 1950 až 1951 jako ministr války ve vládě Clementa Attleeho.

- 76) Latinská Amerika je ekonomicky, politicky i etnicky velmi heterogenním celkem, který se vzpírá generalizacím. Je obtížné vytvořit takový model, který by dokázal věrohodně zahrnout například Chile a Honduras. Studium hospodářských dějin by mělo vždy přihlídnout ke konkrétním sociálním a kulturním podmínkám. Například argentinská ekonomika rostla v letech 1880 až 1920 průměrně o pět procent ročně, čímž zdaleka překonávala Spojené státy americké a rozvinuté evropské státy, rozsah obchodní výměny se zahraničím se zvýšil v této době desetkrát, země přilákala tři milióny přistěhovalců z Evropy a zahraniční investice expandovaly ze 132 miliónů pesos v roce 1875 na 2 835 miliónů pesos roku 1913. V roce 1910 byla Argentina podle národního důchodu na osobu devátou nejbohatší zemí světa (Johns 1992, 188). Roku 2009 dosahoval argentinský hrubý domácí produkt na hlavu (v přepočtu podle kupní síly) 13 800 dolarů (v České republice to bylo 25 100 dolarů) a země zaujímalá osmdesáté druhé místo mezi dvěma sty dvaceti sedmi srovnávanými zeměmi za Polskem, Ruskem, Chile a Gabonem a těsně před Mexikem, Botswanou a Libanonem (www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook, 14. 8. 2010). Tato neschopnost Argentiny udržet a využít svůj původní ohromný hospodářský potenciál byla pro řadu ekonomů záhadou; již v roce 1944 vydal Felix Weil studii *Argentinská hádanka* (*The Argentine Riddle*) – viz diskuze Johns 1992.
- 77) Raúl Prebisch stál od padesátých do osmdesátých let dvacátého století v čele *United Nations Economic Commission for Latin America (ECLA)* a *United Nations Conference on Trade and Development*, a byl proto odpovědným za hospodářskou a rozvojovou pomoc zemím tzv. třetího světa. Raúl Prebisch považoval světovou ekonomiku za hierarchický systém, jehož „centrum“ vytváří závislou periferii, na jejíž úkor se prostřednictvím volného trhu obohacuje a které současně zabraňuje dosáhnout skutečné ekonomické autonomie a prosperity. Ronald H. Chilcote charakterizoval Prebischův přístup jako *nacionalistický, protiimperialistický, ale nemarxistický* (Chilcote 1974, 10).
- 78) Gonzáles Casanova se domníval, že důležitější než vnější ekonomické podněty, jejichž váhu spíše relativizoval, má pro vysvětlení zaostalosti jihoamerických společností dědictví kolonialismu. V tomto směru se blížil například pojetí „kultury chudoby“ Oscara Lewise a kulturologickým kritikům teorie závislosti (Chilcote 1974, 11).
- 79) Albert Memmi nastínil ve svém pojednání o francouzském Tunisku psychologický vztah mezi „utlačovatelem“ a „utlačovaným“: *První je zkarikován jako utlačovatel, zaujatý, nevlastenecký a zrádný bytost, která se stará pouze o svá privilegia a jejich obranu, zatímco druhý je představen jako utlačovaný tvor, jehož vývoj byl zlomen a znemožněn v důsledku historické porážky* (cit. Chilcote 1974, 11).
- 80) Theotonio dos Santos napsal: *Závislostí rozumíme stav, kdy hospodářský rozvoj jedné země je podmíněn rozvojem a expanzí jiného státu, na kterém je uvedená země závislá* (cit. Chilcote 1974, 4).

hou úsilí výše zmíněných osobností a dalších badatelů, mezi nimiž významné postavení zaujímal například americký antropolog Eric R. Wolf, autor knihy *Evropa a lidé bez historie* (*Europe and People Without History*) z roku 1982, Walter Rodney nebo ekonom Kenneth Boulding, se teorie závislosti rozšířila v západním akademickém, mediálním a politickém prostředí a stala se integrální součástí soudobé „politicky korektní“ ortodoxie. André Gunder Frank a Ernesto Laclau zdůraznili rozdíl mezi kategoriemi *undevelopment* a *underdevelopment*. Zatímco první z nich představuje univerzální historické stadium rozvoje, kterým prošly v minulosti i bohaté země Severu, druhá kategorie je dána ekonomicky a politicky nerovnocenným vztahem určité oblasti ke kapitalistickému centru, jehož hospodářský rozvoj je zákonitě spjat a podmíněn ekonomickým podřízením a permanentně udržovanou nerozvinutostí zmíněného teritoria. *Underdevelopment* není přechodným stadiem, ale fatálním strukturálním stavem daným umístěním v hierarchii světového systému a výsledkem neustálého působení vnější ekonomické hegemonie. Řešení nepřinášejí tradiční rozvojové metody aplikovatelné v západních společnostech, ale politická emancipace od nerovnoprávného vztahu rušící celou logiku mezinárodního ekonomického systému, což znamená vítězství socialistické revoluce sjednocující zdroje politického a ekonomického rozhodování.

Kritici teorie závislosti pocházející především z řad žáků Maxe Webera zdůrazňují, že sociální prvek představuje nejdůležitější faktor ekonomického rozvoje. Příčinou chudoby a zaostalosti není globální asymetrická distribuce hospodářské a politické moci, ale historicky vzniklé endogenní kulturní dispozice, tak jak to v jiné souvislosti ukázal Max Weber v *Protestantské etice a duchu kapitalismu*. Průkopníkem kulturologického přístupu v rozvojových studiích byl Edward Banfield, autor knihy *Morální základ zaostalé společnosti* (*The Moral Basis of a Backward Society*), a Lawrence Harrison, bývalý ředitel *US Agency for International Development* (USAID), který publikoval mimo jiné knihu *Nerozvinutost je stav mysli* (*Underdevelopment Is a State of Mind*, 1985); k významným představitelům náležejí Peter Berger, James Fallows, Ronald Inglehart, Robert Putman, Lucien Pye, Francis Fukuyama, Robert Kaplan, Seymour Martin Lipset, Thomas Sowell nebo Hernando de Soto.

Jak vyplývá z našeho výkladu, západní expanzionismus, který započal v patnáctém století a završil se na sklonku devatenáctého století, zásadním způsobem změnil podobu světa a vztahy mezi civilizacemi. Přesto je teze, že západní prosperita je výlučně plodem ekonomického vykořisťování závislých zámořských území, které se naopak propadly do strukturálně podmíněné zaostalosti,⁸¹ po bližším prozkoumání problematičká. Ukazuje se, že tzv. imperialismus, pojem, který razil od roku 1872 Benjamin Disraeli, byl spíše projevem svěbytné imaginace

81) Viz například klasický marxistický přístup Waltera Rodneye v knize *Jak Evropa způsobila nerozvinutost Afriky* (*How Europe Underdeveloped Africa*, 1973).

západní společnosti cílící vnějším politickým výzvám rané globalizace a vnitřním sociálním problémům modernizace než ekonomickou konspirací finančního kapitálu.

Patrick O'Brien ve své systematické kritice teorie závislosti a konceptu *underdevelopment* zdůraznil, že v období 1450 až 1750 probíhala obchodní směna mezi „jádrom“ a „periférií“ pouze v omezeném rozsahu a nemohla poskytnout rozhodující impuls ke zrodu západního kapitalismu.⁸² Evropské hospodářství se úspěšně rozvíjelo především díky obchodu mezi samotnými evropskými státy a technologickým inovacím, nikoliv v důsledku vykořisťování periferních oblastí.⁸³ Je nepopíratelné, že dochované známky prosperity měst (dnes vyhlížející jako působivý anachronismus ve srovnání s asijskými centry světového obchodu), jako byl Lisabon, Sevilla, Benátky, Janov, Bordeaux, Amsterdam, Bristol nebo Liverpool, svědčí o významu zámořského obchodu, ale pro hospodářský růst evropského vnitrozemí byl přínos kolonií a zámořských území spíše symbolický (O'Brien 1982, 16). Evropané přivezli v letech 1500 až 1660 z Nového světa sto jednaosmdesát tun zlata a šestnáct tisíc tun stříbra. Zmíněné množství zvýšilo zásoby drahých kovů ve Starém světě asi o čtvrtinu, což bezpochyby ovlivnilo španělskou mocenskou asertivitu v době protireformace, ale neznamenalo to žádnou zásadní změnu v západním hospodářství (O'Brien 1982, 13). Vlastní evropské stříbrné doly zvýšily bez ohledu na zámořskou konkurenci těžbu v údobí 1460 až 1530 asi pětinasobně (O'Brien 1982, 13). Ceny komodit dovážených z tropů – cukru, pepře, kávy, tabáku a čaje – od druhé poloviny sedmnáctého století na burzách v Amsterdamu, Londýně a Paříži výrazně klesaly, což snižovalo jejich význam pro evropské hospodářství v kritické fázi prvotní akumulace kapitálu a rané industrializace (O'Brien 1982, 8). Anglická Východoindická společnost proto začala počátkem osmnáctého století dovážet z Indie především textil, který svojí cenou a kvalitou úspěšně konkuroval evropské produkci, jež se musela bránit vyššími cly. Britští obchodníci, kteří pochopitelně nemohli znát dílo Johna Hobsona, tak nepřímou – naprosto v rozporu s tezí o imperialismu – podporovali zrod potenciálního exportně orientovaného merkantilistického státu v Bengálsku. Patrick O'Brien odhadl, že pokud by Velká Británie v letech 1780 až 1820 vůbec neobchodovala se zeměmi periférie, množství kapitálu na ostrovech by se snížilo asi o sedm procent, což by bezpochyby průběh průmyslové revoluce ovlivnilo pouze marginálně (O'Brien 1982, 17).

82) Podle Patricka O'Briena byl zámořský obchod pro evropskou ekonomiku až do devatenáctého století s výjimkou států jako Velká Británie, Portugalsko nebo Nizozemí relativně nevýznamný. Na sklonku osmnáctého století směřovalo 76 procent zboží, které v Evropě překračovalo hranice, do jiného evropského státu, 10 procent do Severní Ameriky, 8 procent do Karibiku a Jižní Ameriky, 5 procent do Asie a 1 procento do Afriky (O'Brien 1982, 3–4).

83) Obchod se zeměmi tzv. periférie přispěl ve Velké Británii během průmyslové revoluce k akumulaci kapitálu přibližně z 15 procent (O'Brien 1982, 7). Nelze tak potvrdit mínění například Erica Williamse, že bez levných surovin a otrocké pracovní síly by financování průmyslové revoluce na britských ostrovech nebylo myslitelné (O'Brien 1982, 8).

Daron Acemoglu, Simon Johnson a James A. Robinson (2002, 1231) si ve své analýze světového ekonomického vývoje všimli, že na počátku západní expanze kolem roku 1500 byla indická, aztécká a incká civilizace rozvinutá a prosperující, zatímco rozsáhlé oblasti v Severní Americe, na Novém Zélandu a v Australasii méně rozvinuté a relativně chudé. Po pěti stoletích je situace výrazně odlišná. Proč došlo k tomuto obratu? Odpověď nacházejí zmínění autoři v „institucionálním zvratu“ odrážejícím odlišné strategie hospodářské exploatace v rozdílných sociálních, demografických a environmentálních prostředích (Acemoglu, Johnson a Robinson 2002, 1235). V hustě zalidněných a civilizačně pokročilých teritoriích Střední a Jižní Ameriky a Indie Evropané převzali místní daňový a tributární systém a instituce donucující obyvatelstvo pracovat v dolech a na plantážích. Naproti tomu v řídkce osídlených regionech s méně komplexními společnostmi Evropané vytvořili etnicky homogenní kolonie a zavedli vlastní ekonomické a politické instituce podporující podnikatelské a obchodní aktivity (Acemoglu, Johnson a Robinson 2002, 1279). V rozvinutých civilizacích tak byly petrifikovány konzervativní instituce a hodnoty rezistentní vůči požadavkům modernizace, zatímco enklávy tzv. Neo-Evropy se plnohodnotně podílely na západním ekonomickém rozvoji. Tento rozdíl se projevil až v dlouhodobém horizontu, například kolem roku 1700 byli obyvatelé dnešní Indie, Indonésie, Brazílie a Mexika zámožnější než evropští kolonisté na východním pobřeží současných Spojených států amerických, kteří je překonali až kolem roku 1820 (Acemoglu, Johnson a Robinson 2002, 1258).

Richard Koebner (1949, 7) upozornil na skutečnost, že zahraničně politické aktivity západních mocností v Africe, Asii, Australasii a Jižní Americe byly příliš rozmanité a často protikladné, než aby bylo možno je shrnout pod jediný zobecňující pojem imperialismus. Mnohé zdánlivé projevy expanzionismu nepředstavovaly v žádném případě výraz promyšlené a dlouhodobé „imperialistické“ strategie, ale okamžitou a často konfúzní improvizaci. Takzvaní budovatelé impéria jako sir George Dashwood Taubman Goldie v Nigérii, sir William Mackinnon ve východní Africe, sir Henry Hamilton Johnston v jihovýchodní Africe nebo Cecil Rhodes v Jižní Africe jednali z vlastní iniciativy a těšili se pouze váhavé podpoře ze strany britské vlády (Koebner 1949, 8). Skutečnými budovateli britského impéria po roce 1870 byli výzkumníci, misionáři, inženýři, příslušníci patriotických spolků a politici zaujatí myšlenkou národní velikosti, kteří nebyli ve své většině investory (Fieldhouse 1961, 191). Idealismus byl často důležitější hnací silou než kapitál. John Hobson si tuto skutečnost uvědomoval, ale viděl ve zmíněných osobách slepé vykonavatele skryté vůle finančních kruhů.⁸⁴

84) *Finanční kapitál manipuluje patriotickými silami, které rozněčují politiky, vojáky, filantropové a obchodníky. Zápal pro expanzi, který se rodí z těchto lidských zdrojů, byť silný a opravdový, je neukázněný a slepý. Pouze finanční zájem se vyznačuje potřebným soustředěním a předvídací rozvahou, která je s to uvést imperialismus do chodu. Ctižádostivý státník, voják z pohraničí, příliš horlivý misionář nebo dychtivý obchodník může předznamenat nebo dokonce iniciovat první krok*

Významná část britské vládnoucí třídy sdílela názor konzervativního ministra kolonií Fredericka Arthura Stanleye, lorda Derbyho, který během debaty o budoucnosti Nové Guineje a KwaZulu na přelomu roku 1883 a 1884 prohlásil, že *Anglie má již příliš mnoho černých poddaných* (Koebner 1949, 9). Koebner podotkl, že oslavy Zlatého výročí královny Viktorie, které se konaly 20. června 1887, postrádaly směs imperiální hrdosti a bizarního exotismu, jež byla charakteristická pro Diamantové výročí o deset let později. Rovněž Ferryho koloniální aspirace byly v samotné Francii přijímány s rozpaky (Koebner 1949, 9–10).

Z tohoto důvodu by bylo bezpochyby logické, pokud by za koloniální expanzi Západu na sklonku devatenáctého století stály silné ekonomické zájmy, které by vyvážily nedostatek entuziasmu u širší veřejnosti. Opak je pravdou. Jules Ferry nedokázal přesvědčit francouzské finančníky a podnikatele o přínosu zámořských území a lépe se nevedlo ani německým expanzionistům po roce 1884 (Koebner 1949, 10–11).

Podnikatelé Manchesterské obchodní komory odmítli vyhlídky na podnikání v povodí Konga a iniciativně navrhli, aby vznešený úkol *šířit civilizaci a svobodný obchod* byl ve střední Africe svěřen belgickému králi Leopoldovi (Koebner 1949, 11). Když se Joseph Hatton snažil v roce 1881 znovuoživit ducha Východoindické společnosti, označil ve stejnojmenné knize severní Borneo za „nový Cejlon“⁸⁵ a dovolával se „kolonizačního ducha Anglo-Sasů“, narazil na zeď lhostejnosti (Koebner 1949, 11). Britské zámořské investice se mezi lety 1862 a 1893 výrazně zvýšily ze 144 miliónů na 1 698 miliónů liber, ale nově anektovaná území zůstávala stranou zmíněného finančního toku (Fieldhouse 1961, 190).⁸⁶

Nelze popřít, že Velká Británie, největší koloniální mocnost doby, disponovala před první světovou válkou nesmírným finančním potenciálem. V roce 1913 vyvezla země sedm set devadesát tři milióny liber, což činilo přes devět procent hrubého národního produktu (Ferguson 2004, 64). Tyto investice směřovaly kromě tradičních součástí impéria (Indie, Kanady, Jižní Afriky a Australasie) především na nákup akcií a obligací zahraničních společností a vlád (Ferguson, 2004, 65),⁸⁷ to znamená, že nesouvisely s koloniemi získanými v posledních desetiletích devatenáctého století., Ozývaly se naopak kritické hlasy, že teritoria nabytá

imperiální expanze a podílet se na vedení vlastenecké veřejnosti k potřebnému svěžímu rozmachu, ale konečná rozhodovací síla spočívá v rukou finanční moci (cit. Fieldhouse 1961, 191).

85) *The New Ceylon, Being a sketch of British North Borneo, or Sabah.*

86) Tuto skutečnost si uvědomoval i John Hobson, který napsal, že *nejsilnější formy mezinárodního kapitalismu spočívají v investicích v mocných civilizovaných státech ... Majetek a investice britských občanů ve Spojených státech amerických, Francii nebo Německu, ačkoliv jakožto ekonomická síla vytvářejí skutečný neformální politický internacionalismus, nezpůsobují politické sjednocení těchto zemí ... Zámožné a politicky vlivné třídy ve Velké Británii získávají stále větší díl svého příjmu z kapitálu investovaného vně britského impéria* (cit. Mitchell 1965, 412).

87) Eric Stokes uvedl, že v roce 1910 třiapadesát procent britských zahraničních investic směřovalo na americký kontinent (1969, 295).

v Africe jsou neproduktivní, nevhodná pro rozvoj obchodu a nezdravá pro evropské kolonisty.⁸⁸

Je paradoxní, že mezi lety 1890 až 1901, kdy se konečně zrodil „imperiální patriotismus“ artikulovaný například v Kiplingově díle, vývoz kapitálu z britských ostrovů výrazně klesal z více než sedmi procent hrubého národního produktu na méně než jedno procento (Ferguson 2004, 64). Francie, druhý největší světový investor s třemi sty padesáti sedmi milióny liber roku 1913, umisťovala polovinu svého kapitálu přímo na evropském kontinentě, kolem dvaceti procent v Asii, Africe a Australasii a deset procent v Americe (Ferguson 2004, 64–65; Stokes 1969, 295). Znamé byly francouzské investice v Rusku; v roce 1914 tvořily půjčky z Francie osmdesát procent ruského zahraničního dluhu a přispěly ke zpečetění francouzsko-ruské aliance (Ferguson 2004, 71). Velká Británie ani Francie v zásadě nepotřebovaly závislá zámořská území k exportu svého kapitálu, protože jej mohly úspěšněji uplatňovat na rozvinutějších a perspektivnějších trzích po celém světě, tak jak to dělají dnes.

Celkové ekonomické výkony koloniálních mocností nebyly od konce devatenáctého století až do druhé světové války ve srovnání s jinými zeměmi bez závislých držav nijak impozantní. V letech 1898 až 1913, v době „vrcholného imperialismu“, vzrostl procentuálně národní důchod Velké Británie a Francie, ovládajících rozlohou největší zámořská území, o 40, resp. 59,6 procent, zatímco ruský národní důchod se zvýšil během zmíněného údobí o 96,8 procenta, rakouský o 90,9 procenta, německý o 84,2 procenta a italský národní důchod o 82,7 procenta (Ferguson 2004, 71). Hrubý národní produkt Velké Británie rostl v letech 1913 až 1950 ročně o 0,84 procenta a Francie o 1,14 procenta; teprve poválečná konjunktura mezi lety 1950 až 1973 doprovázená nicméně v obou případech rozpadem koloniálního impéria zvýšila toto číslo na 2,53, respektive 4,43 procenta (Rossi a Toniolo 1992, 538). Není proto překvapující, že John Gallagher a Ronald Robinson tvrdili začátkem šedesátých let dvacátého století, že ekonomické zájmy nebyly hlavním motivem západního expanzionismu, tradiční teorie imperialismu podceňuje aktivní úlohu místních afrických a asijských komunit a evropští státníci podlehlí v závěru devatenáctého století spíše „geopolitické klaustrofobii“ než honbě za světovými trhy (Stokes 1969, 292).

O tom, že ekonomický vzestup relativně chudého evropského státu na přelomu devatenáctého a dvacátého století (kdy údajně vrcholila „imperialistická fáze“ vývoje kapitalismu) nemusel nutně souviset s rozsahem zámořského koloniálního panství, svědčí příklad Itálie. Tato země procházela od sedmnáctého století patrnou hospodářskou stagnací, která z ní učinila sféru mocenských zájmů Španělska, Francie a Rakouska. Itálie se v důsledku vnitřních ekonomických

88) Sám John Hobson uznal, že obchodní efektivita politiky imperialismu je nepřesvědčivá: *The Imperialism of the last six decades is clearly condemned as a business policy, in that at enormous expense it has procured a small, bad, unsafe increase of markets, and has jeopardized the entire wealth of the nation in arousing the strong resentment of other nations* (cit. Fieldhouse 1961, 190).

a politických omezení nezahrnila po dovršení sjednocení v roce 1870 mezi koloniální mocnosti, i když Řím jako významné centrum evropského společenského života bezpochyby na sklonku devatenáctého století dostihl Vídeň i Berlín. Pokus o ovládnutí Habeše ukončila neslavná porážka italského expedičního sboru 1. března 1896 u Aduy, kterou neodčinila ani úspěšná válka s Tureckem a obsazení Libye v roce 1911, které prakticky nemělo ekonomický význam (Procacci 1997, 298–299, 320–321). Mussoliniho fašistická imperiální imaginace požadující obnovení Římské říše představovala do značné míry reakci na italské koloniální trauma. Itálie vstupovala do poslední dekády devatenáctého století jako nerozvinutá země. Roku 1890 činil průměrný příjem na osobu v Itálii čtyřicet dolarů, zatímco ve Francii sto třicet dolarů a ve Velké Británii sto padesát pět (Gregor 1997, 183). Bylo to právě období mezi Aduou a Tripolisem, do značné míry spojené s působením politika Giovaniho Giolittiho, během něhož se uskutečnily zásadní změny v ekonomickém životě země. V letech 1900 až 1913 dosáhl průměrný růst hrubého národního produktu na Apeninském poloostrově 2,16 procenta, to znamená, že byl vyšší než ve Spojených státech amerických (2,01), Německu (1,57), Francii (1,47), Japonsku (1,24) a Velké Británii (0,70), a nižší než v Kanadě (3,23).⁸⁹ Podíl zemědělství na tvorbě národního důchodu klesl ze 42 procent v roce 1890 na 35 procent roku 1913, zatímco podíl zpracovatelského průmyslu stoupl ve stejné době ze sedmnácti na jednadvacet procent (Rossi a Toniolo 1992, 545). Průmyslová výroba učinila ve dvou desetiletích před první světovou válkou v Itálii impozantní pokrok,⁹⁰ a to především v progresivních odvětvích, například v produkci automobilů.⁹¹ Milán vystřídal Lyon jako hlavní středisko kontinentálního textilního průmyslu a Janov sesadil po několika staletích Marseille z pozice největšího přístavu ve Středomoří (Gregor 1997, 183). Tento vzestup původně hospodářské periferie (přinejmenším v severní části země) nebyl způsoben koloniální expanzí, ale otevřeností ekonomiky, legislativními změnami, vyšší mírou investic a lepším využitím sociálního kapitálu. Na předválečné úspěchy italské ekonomiky navázal v prvním období své vlády Benito Mussolini, který obnovil italskou prosperitu nikoliv vykořisťováním zámořských území, ale pragmatickou politikou *laissez faire*.⁹²

89) Pokud přihlídneme k údajům v delším intervalu 1900 až 1989, pak je Itálie s 2,23 procenty průměrného ročního růstu hrubého národního důchodu ve srovnávané kategorii zemí třetím ekonomicky neúspěšnějším státem dvacátého století za Japonskem (3,16) a Kanadou (2,32), ale před Německem (2,17), Francií (2,06), Spojenými státy americkými (1,81) a Velkou Británií (1,38) (Rossi a Toniolo 1992, 538).

90) Mezi lety 1896 až 1908 činil roční přírůstek průmyslové výroby 6,7 procenta, v hutnictví, chemické produkci a strojírenství až 12 procent (Procacci 1997, 307).

91) V roce 1907 existovalo v Itálii sedmdesát automobilek, mezi kterými již tehdy dominovala firma Fiat, založená roku 1899 (Procacci 1997, 307–308).

92) Pokud vezmeme rok 1913 jako východisko, pak v roce 1928 dosáhla Itálie 130,4 procent předválečné celkové produkce, Velká Británie 126,5 procenta, Francie 118,8 a Německo 106,7. Růst produktivity práce byl ve dvacátých letech dvacátého století v Itálii vyšší než ve Spojených státech amerických (Gregor 1997, 192–193).

Teorii závislosti můžeme z historického hlediska chápat jako projev revizionismu a diverzifikace marxistického myšlení v prvních desetiletích dvacátého století. Marxova předpověď o neustálém zhoršování životních podmínek dělnické třídy, růstu vykořisťování a zostřování třídního boje se v podmínkách relativní prosperity v dekáдах předcházejících první světové válce nepotvrdila. Tehdy se objevily snahy nalézt nové aktéry či způsoby revoluční radikalizace; například francouzský syndikalista Georges Sorel přišel s mýtem generální stávky jako faktoru, který zmobilizuje apatické davy, bývalý marxista Benito Mussolini našel v národní pospolitosti vedené měšťanskou vrstvou hegemonu nacionální revoluce, který nahradí „zkorumpovanou“ dělnickou třídu.⁹³ Ekonomicky zabezpečená a nezávislá střední třída, která začala v letech 1870 až 1914 dominovat evropskému politickému prostoru, netoužila vést třídní boj, ale bylo možno ji radikalizovat sny o národní a imperiální velikosti. Tato iracionální touha se rozcházela s potřebami praktického a běžného života, ale právě zmíněná roztržka mezi banální racionalitou a romantickou imaginací, nabývající stále vyhrocenější a latentně genocidní povahy, představovala největší riziko pro politickou kulturu v posledních dvou dekáдах před první světovou válkou. Jak napsal David Roussel, *normální lidé nevědí, že všechno je možné* (cit. Arendtová 1996, 428). Ústup normality otevíral cestu „nemožnému“ v podobě fašistického, nacistického a komunistického hnutí (Arendtová 1996, 429):

Společnost je vždy náchylná k tomu, aby přijímala bez rozmyslu jedince jako takového, za jakého se vydává, takže i šílenec vydávající se za génia má velkou šanci být přesvědčivý. V moderní společnosti, pro niž je charakteristický nedostatek smyslu pro racionální soudnost, se tato náchylnost projevila ještě silněji; ten, kdo určité názory nejen zastává, nýbrž je prezentuje jako své neotřesitelné přesvědčení, neztratí věrohodnost, byť by se mnohokrát jasně ukázalo, že pravdu nemá.

93) Extrémní variantu revizionistického marxismu představovala rasová antroposociologie Georgese Vachera de Lapouge, která antcipovala nacistické rasové hnutí (Budil 2002, 211–213).

1. díl

Čekání na Germány

(0–1500)

Neither Rome nor Constantinople can lay claim to that special glory which, in the eyes of any man of Teutonic blood, must set Ravenna above all the cities of the earth.

Edward Augustus Freeman

Byl to Edward Augustus Freeman, anglický historik žijící v devatenáctém století, který napsal, že západní dějiny představují velké „drama árijské rasy“, jehož středem byl Řím.⁹⁴ Na jedné straně od „Věčného města“ se nacházelo Řecko a svět helénismu, na straně druhé moderní civilizace. Zmíněný příběh vyzdvihuje především dvě epizody: Druhé století před Kristem, kdy se Řím po definitivní porážce Kartága stává pánem Středomoří, a páté století po Kristu, kdy populace „teutonské rasy“ definitivně prolomily hranice impéria a položily základ národům moderní Evropy (Stephens 1895, I, 106; II, 317–318). Byly tyto dva klíčové mezníky dějin nutné a neodvratitelné? Mohl Hannibal zastavit vzestup Říma? A bylo v silách Říma prostřednictvím rozsáhlejší expanze předejít úpadku? Na

94) Řím byl rozlehlým jezerem, ve kterém se ztrácely všechny proudy předchozích dějin a v němž pramenily toky pozdější historie (Stephens 1895, I, 105–106).

první otázku odpověděl podle Freemana Scipio Africanus, na druhou Arminius: *Jupiter byl silnější než Baal, ale Wotan mocnější než Jupiter. A tak se zrodil náš svět* (cit. Stephens 1895, II, 318). Jak hrozivý je potenciál „severního světa“, to si uvědomil již Hérodotos (2003, 287; V, 3): *Národ thrácký je po národu indickém největším národem na celém světě. Kdyby nad nimi vládl jeden člověk, nebo kdyby si to uvědomili, byli by nepřemožitelní a myslím, že by byli mezi všemi národy daleko nejmocnější. To však není u nich možné a nejsou toho schopni, v tom je jejich slabost*. Platformu pro osudový střet Severu a Jihu, z něhož vzešla politická imaginace naší civilizace, poskytl až Řím.

Edward Augustus Freeman výstižně vystihl úlohu, jakou římské impérium sehrálo v dějinách západní historické a politické imaginace a vzdělanosti. S výjimkou starého Řecka neexistoval žádný jiný civilizační vzor, s nímž by se Západ tak často poměřoval a srovnával. Stín či přízrak Říma se více než půl druhého tisíciletí vznášel nad západní civilizací. Ještě za renesance byl Západ donucen rezignovat na originální symbolický výraz gotického slohu a opětovně imitovat antické předlohy. Hmotná a morální síla římské civilizace byla pokládána za „modernější“ a „impozantnější“ než údajný zatuchlý provincialismus pověrečného a zchudlého středověku (Halsall 2007, 12). Hranice bývalé Říše římské představují nejodolnější mentální rozmezí v dějinách Evropy, které nenarušila ani reformační, osvícenství, průmyslová revoluce, studená válka či evropská integrace. Nacistická ideologie byla ohlasem a specifickou interpretací etnických procesů, k nimž docházelo na sklonku existence Římské říše. Italský fašismus označil obnovení Říma za svůj prvořadý imperiální cíl. „Boj o Řím“ neskončil léty 476 či 1453, ale pokračoval až do roku 1945. Studená válka byla pravděpodobně prvním globálním konfliktem evropských dějin, ve kterém neměly reminiscence na konflikt latinského a germánského světa, Středomoří a Severu prakticky žádnou úlohu.

1.1 Edward Gibbon a trosky starého Říma

Nelze nikdy dostatečně ocenit úlohu velkých literárních děl při výkladu či chápání určitých historických událostí minulosti. Fiktivní či reálná trojská válka pozdní doby bronzové bude navždy spjata s Homérovým vyprávěním, bitva u Agincourtu se Shakespearovým *Jindřichem V.*, Napoleonův vpád do Ruska vnímáme téměř výlučně prostřednictvím Tolstého eposu. Několik generací západních vzdělanců bylo odchováno *Úpadkem a pádem Římské říše*⁹⁵ od Edwarda Gibbona.⁹⁶ Toto dílo, napsané před Francouzskou revolucí, dosáhlo největšího ohlasu v době vzestupu nového západního impéria, které se nespokojilo s pouhým provinčním Středomořím, ale do svých mocenských vazeb obsáhlo celý svět. Během svých studií v Magdalen College v Oxfordu pod vlivem četby Bossueta se Edward Gibbon při-

95) *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, 6 svazků, 1776–88.

96) Edward Gibbon se narodil 27. dubna 1737 v Putney, Surrey a zemřel 16. ledna 1794 v Londýně.

klonil ke katolicismu, a to celé dekády před érou Johna Newmana, jehož působení mělo na pravověrnost mladých anglikánů z urozených rodin tak devastující účinek. Později se sice Gibbon vrátil k protestantismu, ale jeho osobní vztah k náboženství zůstal vlažný. Léta 1753 až 1758 prožil v Lausanne, kde se pod dohledem přísného kalvinistického duchovního věnoval latině a historii. Evropský kontinent byl v této době prakticky bez ohledu na místní konfesi ozařován sluncem sofistikované francouzské kultury, a není proto překvapující, že Gibbon vydal svoji první studii *Pojednání o studiu literatury* (*Essai sur l'étude de la littérature*) v roce 1761 ve francouzštině, kterou výborně ovládal. Rovněž během kavalerické cesty (*Grand Tour*), která byla iniciačním předpokladem pro zahájení veřejné dráhy, se mladý anglický vzdělanec seznámil v Paříži s osvícenskými filozofy D'Alembertem, Diderotem, Helvétiem a Holbachem. Později, během pobytu v Londýně, patřil společně s politikem a filosofem Edmundem Burkem, malířem sirem Joshuou Reynoldsem a ekonomem Adamem Smithem do pověstného *Klubu*, vedeného neméně proslulým Dr. Samuelem Johnsonem. V Lausanne navázal Edward Gibbon celoživotní přátelství se švýcarským učencem Georgem Deyverdunem a zasnoubil se se Suzanne Curchodovou. Ze sňatku z finančních důvodů sešlo (potenciální nevěsta neměla dostatečně velké věno), Suzanne Curchodová se později vdala za ženevského bankéře Jacquese Neckera, pozdějšího ministra financí Ludvíka XVI., který se stal jednou z iluzorních ikon prvních týdnů Francouzské revoluce (Gibbon 1998, viii). Sepsat velké dílo o pádu největší říše západních dějin jej údajně napadlo 15. října 1764, když navštívil trosky Kapitolu.⁹⁷ První díl pod názvem *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* vyšel v roce 1776. David Hume a William Robertson, dva nejuznávanější historikové žijící na britských ostrovech, knihu ocenili; patnáctá a šestnáctá kapitola pojednávající o vzniku křesťanství ovšem vyvolala pohoršení anglikánské církve. Na zmíněnou kritiku reagoval Edward Gibbon o tři roky později v *Ospravedlnění* (*Vindication*). Druhý a třetí díl líčící historické události od sesazení Romula Augustula do vzniku merovejské Galie, vizigótského Španělska a anglosaské Británie, byl publikován roku 1781. Od roku 1783 žil Gibbon prakticky až do své smrti v lednu 1794 v Lausanne. Tam na břehu Ženevského jezera dopsal 27. června 1787 mezi jedenáctou a dvanáctou hodinou večerní poslední řádky jednasedmdesáté kapitoly svého kultovního díla (Gibbon 1998, ix–xi), až do poloviny dvacátého století povinné výbavy anglosaských vzdělanců. Dílo oceňovali Thomas Carlyle⁹⁸ stejně jako Winston Churchill⁹⁹ nebo Herbert George Wells (1936, 650–654).

97) *It was at Rome on the fifteenth of October 1764, as I sat musing amidst the ruins of the Capitol while the barefooted friars were singing vespers in the Temple of Jupiter, that the idea of writing the decline and fall of the city first started to my mind* (Gibbon 1998, viii).

98) *Gibbon is a kind of bridge that connects the ancient with the modern ages. And how gorgeously does it swing across the gloomy and tumultuous chasm of these barbarous centuries* (cit. Lentin a Norman in Gibbon 1998, x).

99) *I devoured Gibbon, I rode triumphantly through it from end to end and enjoyed it all* (cit. Lentin a Norman in Gibbon 1998, x).

Teprve nivelizace a hodnotový nihilismus závěrečných dekad dvacátého století učinily z této knihy jakousi literární obdobu trafalgarského pomníku. Je prostě nepřehlédnutelná, ale její jazyk je pro většinu dnešních obyvatel Západu prakticky nesrozumitelný. Zbytek nepřiznaného studu nad našim vzdělanostním úpadkem nám brání označit jej přímo za anachronismus.¹⁰⁰

Edward Gibbon nenáležel mezi radikály; podporoval snahu vlády lorda Northa o potlačení americké revolty a Francouzská revoluce v něm vyvolala hluboké znechucení. Více než jakýkoliv jiný autor na prahu moderní doby se zasloužil o rozšíření dualismu mezi civilizací a barbarstvím. Není důležité, zda mu za přímou inspiraci posloužily trosky římských staveb, vyhlášení americké nezávislosti, které mnozí chápali jako příznak úpadku britského impéria, nebo ohlas Pu- gačovovy vzpoury v Rusku, oživení přízraku ničivé invaze stepních barbarských nomádů (Gibbon 1998, ix–xi).

Edward Gibbon byl v mnoha směrech typickým představitelem britského osvícenství.¹⁰¹ Obdivoval Davida Huma, jehož nazval *skotským Tacitem* (Pocock 1977, 291). Pád Říše římské byl podle jeho názoru způsoben rozkladem mravů jako základu dobrého chodu institucí. Gibbon nenáležel k obdivovatelům středověku, který po dlouhá staletí nebyl schopen obnovit nádheru antického Říma.¹⁰² Zhroucení impéria, které bylo *přírozeným a neodvratitelným důsledkem nepřiměřené velikosti* (cit. Pocock 1977, 290), představovalo podle Gibbona pravděpodobně nejohroženější událost v dějinách lidstva.¹⁰³ Byl to triumf barbarství a náboženství nad civilizací (Gibbon 1998, xi). Gibbonovo dílo paradoxně, a to navzdory přání svého autora, vyslalo vzdělavcům na přelomu osmnáctého a devatenáctého století důležité poselství: Barbarství a náboženství vítězí. Dokázaly srazit nejmocnější říši starověku. Tento podprahový poznatek nezůstal nevyslyšen.

Bylo by však nespravedlivé, kdybychom postavili Edwarda Gibbona po bok takového Johna Pinkertona jako vizionáře a proroka rasového germanismu. V osmnáctém století se rozšířila idea, že po konečném rozkladu Říma byly ctnosti obnoveny Germány, reprezentovanými primitivními, ale činorodými komunitami ozbrojených svobodných vlastníků půdy.¹⁰⁴ Edward Gibbon byl obdobně jako Daniel Defoe, Montesquieu, David Hume nebo Adam Smith přesvědčen, že na zbraň a půdě založené ctnosti Sparťanů, Římanů nebo Gótů byly nepřiměřeně kruté a barbarské. Pokud nás rozvoj obchodu a umění o podobné hodnoty připravil, lze

100) Určitou výjimku představoval například oxfordský profesor historie Hugh Trevor-Roper, který doporučoval studentům četbu Edwarda Gibbona jako obranu před přílišnou specializací (Gibbon 1998, x).

101) Hugh Trevor-Roper jej nazval *největším historikem osvícenství* (Gibbon 1998, xii).

102) *Devět set let po pádu Říše západořímské či dokonce gótského království v Itálii se nám naskytne melancholický obraz. Dlouhé údobí utrpení a anarchie, během kterého imperiální moc, umění a boháči uprchli od břehů Tiberu, nebylo schopno obnovit či zkrášlit město* (Gibbon 1998, 1036).

103) *The greatest, perhaps, and most awful scene in the history of mankind* (Gibbon 1998, 1048).

104) Sám Edward Gibbon napsal: *Divocí severští obři vtrhli na jih a obnovili mužného ducha svobody. Po uplynutí deseti století tak svoboda opět šťastně zrodila vkus a vědu* (cit. Pocock 1977, 291).

to oprávněně pokládá za pokrok. Edward Gibbon proto nesouhlasil s Thomasem Jeffersonem, že Evropa osvěcenských monarchií osmnáctého století připomíná „zlatý věk“ Říma za vlády Antoninovců; údobí prosperity, tolerance a sofistikované kultury, která se však dříve nebo později zvrhne v tyranii a despotii. Obdobně jako jiní progresivně zaměřeni osvícenci Gibbon věřil, že starověké ctnosti byly zakotveny ve válečnictví, protože existovaly v primitivních ekonomických podmínkách. Rozvinuté tržní hospodářství je podle jeho názoru založeno na občanských ctnostech odlišného typu. Gibbon se bránil romantické fascinaci barbarstvím a netrpěl v tomto směru žádnou nostalgií. V osmnáctém století bylo postulováno nomádství jako prvotní stadium vývoje lidské společnosti předcházející vzniku zemědělství. Byl to koncept otevřený arkadické idealizaci. Edward Gibbon se však na pastevecké společnosti díval obezřetněji. Jsou si podle jeho názoru všechny velmi podobné, protože reprezentují lidství v jeho nejanimálnější podobě; pastevci nepracují a nedosáhli žádné kulturní diverzity. Jejich jedinou charakteristikou je mobilita a válečnická divokost. Gibbon byl střízlivým myslitelem, stoikem a racionalistou, nedůvěřujícím platonismu, náboženské horlivosti a válečnickému étosu. Splnutí platónské metafyziky s křesťanstvím považoval za historickou pohromu a odmítal různé formy novoplatónské gnóze. Gibbonovou vlastí nebyla Anglie Blaka, Shelleyho či Coleridge. Juliánův pokus o restauraci pohanství selhal (jak Gibbon s lítostí konstatoval), protože byl příliš kontaminován gnostickou tradicí a postrádal přesvědčivost původního římského kultu. Edward Gibbon věřil v možnost soužití mezi širokými lidovými vrstvami naivně vyznávajícími určitý náboženský kult a elitní hrstkou „vědoucích“ skeptiků a stoiků (Pocock 1977, 292–298).

Edward Gibbon je uveden na počátku našeho výkladu zcela oprávněně. Ztělesňuje přesvědčení, že síly obchodu, rozumu, osvícenství a moderní civilizace učinily z barbarství a jeho ctností anachronismus. Obdobně jako o sto let později britský antropolog a religionista James George Frazer se i Gibbon domníval, že divoštví je dávno překonaným vývojovým stadiem, vzpomínkou na temnou dobu, kdy lidé podléhali vášním, násilí a fanatismu. Nevěřil, že by se společenská revitalizace inspirovaná imaginárním světem barbarství mohla stát nosným (a rozumným) politickým projektem. Jednoznačná porážka, kterou utrpěl nacistický rasový totalitarismus během druhé světové války, na první pohled dává Gibbonovi za pravdu. Snadnost, s jakou se tato ideologie dostala k moci v jedné z nejvyspělejších a nejvzdělanějších západních zemí, však nastoluje otázky, na které by pravděpodobně s obtížemi odpovídal i Edward Gibbon.

Gibbonův literární génus se stal prostředníkem mezi vzpomínkami na první velké civilizační vzepětí evropského kontinentu a novodobými aspiracemi průmyslového a imperialistického Západu. Triumfující západní kultura, která od poloviny osmnáctého do konce devatenáctého století učinila z Evropanů prakticky „pány světa“, však v sobě obsahovala hlubší prvky pochybností a skepse. Západní tradice byla příliš sebezpytující a ironická, poučená Rabelaisem, Cervantesem a Voltairem, než aby netušila, že za svůj úspěch nevděčí morální převaze, ale

zejména efektivní organizaci ničivé síly. Budeme-li parafrázovat výše zmíněný Freemanův výrok, pak nevyzpytatelný asijský „Baal“ se stal opět hrozbou. Západ se pokusil znovuvzkřísit nikoliv „Jupitera“, ale „Wotana“ jako mocnost, která kdysi revitalizovala upadající evropskou civilizaci. Rasová ideologie, jejíž vzestup je tématem této knihy, byla výrazem setkání „Wotanova znovuzrození“, romantické senzitivity, chtonického světonázoru a moderní vědy. Pokud by se rasové učení neopíralo o svěbytné uchopení událostí sklonku antiky a počátku středověku, mělo by výrazně odlišný charakter.

„Pád Říše římské“ a úloha „barbarů“ v tomto dramatu patří mezi nejdiskutovanější témata západního myšlení. Středomoří poznalo v minulosti i jiné velké civilizační katastrofy, například explozi vulkánu na ostrově Théra, která v roce 1628 před Kristem zdevastovala smrtonosným zemětřesením a tsunami celou egejskou oblast, či zhroucení sofistikovaných civilizací pozdní doby bronzové ve dvanáctém století před Kristem. Vzpomínky na tyto epizody se zachovaly pouze v zamlženém a překrouceném jazyce mýtů, málo srozumitelných písemných záznamech a ambivalentních archeologických nálezech. Rozpad Říše západořímské, jehož průběh a smysl si každá z následujících epoch rekonstruovala na základě svých vlastních potřeb a charakteru, se stal v západní imaginaci skutečným „vyhnáním z ráje“ civilizačního řádu, vlády zákona, občanských ctností, vojenské síly, kulturní velikosti a ekonomické prosperity do světa barbarství, bezzákonnosti, morálního úpadku, fyzické slabosti, ngramotnosti, ignorance a chudoby, z něhož se Západ začal postupně vymaňovat až po probuzení z dlouhé „gotické noci“.

1.2 Germáni a meze římského expanzionismu

Koncem čtvrtého a v pátém století po Kristu římské impérium už nedokázalo prosadit centrální autoritu. Odlehlejší provincie nabývaly autonomie a dokonce samostatnosti, kterou však nadále artikulovaly v římském kulturním idiomu. Mocenská struktura římského státu se hroutila, ale duch římské civilizace nadále přežíval v terminologii politické, sociální a kulturní existence a životním stylu lokálních elit, pro něž římanství bylo nadále žádoucím vzorem imitace. Postupný vznik raně středověké společnosti musíme chápat v tomto kontextu. Zmíněná historická epocha je velmi důležitá pro náš výklad, protože politické události a etnické procesy, které ji charakterizovaly, ovlivňovaly imaginaci Západu až do dvacátého století a jejich specifická interpretace byla součástí politického myšlení, nároků a aspirací prakticky všech evropských národů.

Arnold Toynbee zdůraznil, že od poloviny prvního století po Kristu až do začátku třetího století po Kristu docházelo v rámci obrovské plochy Eurasie k centralizačnímu procesu, jehož výrazem byly čtyři velké říše, zabírající celý prostor od Tichého k Atlantickému oceánu: Čínská, Kušánská, Parthská a Římská (Toynbee 2001, 270).

Kušánská říše, která vznikla v roce 48 po Kristu, zahrnovala severozápadní Indii včetně helénistické Baktrie (*pax Kushanica*). Parthové, původně indoevro-ští kočovníci ze středoasijských stepí, ovládli ve druhém století před Kristem Médii a Babylónii a stali se na delší dobu hlavním východním rivalem Říše římské, od níž je oddělovala řeka Eufrat.

Čínu sjednotil v roce 221 před Kristem král Čeng ze státu Čchin, který se stal „Prvním císařem“ (Čchin Š' Chuang-ti). Po pádu jeho režimu v roce 207 před Kristem povstala z chaosu dynastie Chan (206 před Kristem–220 po Kristu), založená na konfucianismu a uniformní imperiální byrokracii. Za vlády válečnického císaře Wu-tiho (140–87 před Kristem) čínský stát expandoval do jižního Mandžuska, Koreje a severního Vietnamu (Fairbank 1998, 72–73). Čína rovněž pronikala na západ do Fergany a Tarimské pánve, kde narážela na mocenské zájmy Kušánské říše.

Řím, městský stát původně založený Etrusky, si postupně v řadě místních konfliktů podmaňoval své sousedy a byl schopen po roce 390 před Kristem, kdy etruskou civilizaci zlomil keltský vpád, využít mocenského vakua k tomu, aby získal postavení lokálního hegemonu. Do roku 264 před Kristem se Římu podařilo sjednotit Apeninský poloostrov. Následovala první a druhá válka s Kartágem (264 až 241 před Kristem a 218–202 před Kristem), které z Říma učinily vládce západního Středomoří. Stačilo něco přes 30 let (200–168 př. Kr.), aby se římská republika rozhodným způsobem prosadila i ve východním Středomoří, římské legie v roce 197 před Kristem porazily v bitvě u Kynoskefaloí v Thesálii makedonské falangy, roku 190 před Kristem u Magnésie pod Sipylem pokořily armádu seleukovského panovníka Antiocha III. a v roce 168 před Kristem dokonaly u Pydny porážku Makedonie. Roku 146 před Kristem Římané zničili dvě města, Kartágo a Korint, ztělesňující zašlou obchodní a podnikatelskou slávu Féníčanů a Řeků. Napětí mezi politickou strukturou městského státu a rozsahem imperiální expanze, sociální konflikty mezi jednotlivými společenskými vrstvami – to všechno vyústilo v Římě do téměř stoleté občanské války, v níž se mezi sebou utkávali demagogové typu bratří Grakchů, populističtí generálové jako Gaius Marius či Gaius Iulius Caesar nebo konzervativci jako Lucius Cornelius Sulla nebo Gnaeus Pompeius. Vleklý konflikt, který uvrhl Středomoří do chaosu, skončil až Oktaviánovým vítězstvím v námořní bitvě u Aktia v roce 31 před Kristem. Oktavián, jenž do dějin vešel jako Augustus, vybudoval na troskách starého zřízení – obdobně jako císař Čchin Š' Chuang-ti v Číně – centralizovanou imperiální správu, která přetrvala téměř pět set let. Římské hranice se ustálily na Rýně, Dunaji a Eufratu.

Řada autorů upozornila na pozoruhodné analogie mezi vývojem čínské a antické civilizace: Platón a Aristoteles byli prakticky současníky Konfucia, Alexandr Makedonský žil přibližně století před Čengem a k vzestupu císařství došlo v Číně a Římě téměř současně. Po „epoše filosofů“ přišla éra „válčících států“, která byla zakončena imperiální jednotou. Krize mezi třetím až šestým stoletím

po Kristu, kdy se v západní Eurasií sužované invazí kočovníků a barbarů úspěšně šířilo křesťanství (což inspirovalo Edwarda Gibbona k výroku o vítězném tažení *barbarství ruku v ruce s náboženstvím*), mělo obdobu v Číně. Tam za vpádu asijských nomádů získával oblibu buddhismus (Fairbank 1998, 56). William McNeill napsal, že imperiální expanze Říma do polobarbarských oblastí kontinentální Evropy, do nichž přinášel vlastní variantu helénistické kultury, se podobala asimilaci jižní Číny prostřednictvím konfucianismu za dynastie Chan. Římský pokus o ovládnutí odlehlejších oblastí Arábie, Arménie a Kavkazu přitomínal relativně úspěšnější chanskou snahu o kontrolu Střední Asie. Severní barbari, jež Římané najímali jako žoldnéře a usazovali je na svém území jako rolníky či jimi nechali střežit hranice, měli svoji dobu v kočovnicích (*Siung-nu*), kteří se vyznačovali symbiotickým vztahem k chanské Číně (McNeill 1990, 324).

Kdybychom měli určit éru nejšťastnější a nejpłodnější prosperity lidstva, muse-li bychom bez váhání uvést období od smrti Domitiana do Commodova nástupu (96–180 po Kristu), poznamenal Edward Gibbon a pokračoval (1983, 7):

Ve druhém století křesťanské éry zahrnovala Římská říše nejkrásnější země světa a nejcivilizovanější část lidstva. Stará sláva a ukázněná statečnost chránily hranice této rozsáhlé monarchie. Mírný, ale mocný vliv zákonů a mravů upevňoval postupně jednotu provincií. Jejich mírumilovní obyvatelé využívali i zneužívali výhod bohatství a přepychu. S patřičnou úctou bylo zachováváno zdání svobodné ústavy. Římský senát měl zdánlivě v rukou surchovanou autoritu, císařům pak přenechával všechnu vládní výkonnou moc. V šťastném období více než osmdesáti let byla veřejná správa řízena ctnostmi a schopnostmi Nervy, Traiana, Hadriana a obou Antoninů.

Velikost a životnost Říma spočívala podle Gibbona v občanské ctnosti,

kterou staří nazývali vlastenectvím, pramenící z neochvějného vědomí našeho vlastního zájmu o udržení a rozkvět svobodné vlády, k níž patříme. Takový pocit, díky němuž byly legie republiky téměř neporazitelné, znamenal pro námezdné služebníky despotického vladaře jen velmi málo; bylo proto nezbytné, aby tento nedostatek nahradily jiné, ale neméně působivé pohnutky: čest a náboženství (Gibbon 1983, 13).¹⁰⁵

Edward Gibbon zdůraznil, že velikost Říma nelze posuzovat výlučně podle rozsahu výbojů. Rusové, Makedonci či Mongolové ho v mnoha směrech překonali. Jejich expanze však byly pomíjivé, zatímco pevnou stavbu římské moci stavěla

105) *That public virtue, which among the ancients was denominated patriotism, is derived from a strong sense of our own interest in the preservation and prosperity of the free government of which we are members. Such a sentiment, which had rendered the legions of the republic almost invincible, could make but a very feeble impression on the mercenary servants of a despotic prince; and it became necessary to supply that defect by other motives, of a different, but not less forcible nature – honour and religion (Gibbon 1998, 9).*

a udržovala moudrost celých věků. Gibbon si všiml, že úzkoprsé úsilí uchovat bez cizí příměsi čistou krev původních občanů ochromilo rozmach a urychlilo zkázu Athén a Sparty. Naproti tomu Římané se vyvarovali egoistického etnocentrismu, obětovali marnivost ctižádosti a zpočátku obezřetně, později však velkoryse udělovali občanství (Gibbon 1983, 20–23). V roce 212 po Kristu bylo římské občanství poskytnuto všem svobodným obyvatelům impéria.

Civilizační dílo Říma bylo úctyhodné. Gibbon uvedl, že ve starověké Itálii existovalo tisíc sto devadesát sedm měst, Galie se mohla chlubit dvanácti sty, Hispánie za Vespasianovy vlády třemi sty šedesáti, provincie Africa třemi sty a provincie Asie pěti sty městy (Gibbon 1983, 35):

Východní provincie názorně osvětlují kontrast mezi římskou velikostí a tureckým barbarstvím. Rozvaliny dochované ze starší doby, roztroušené po neobdělávaných polích a z nevědomosti připisované čarodějným silám, stačily stěží poskytnout přístřeší ujařmenému venkovanu nebo potulnému Arabovi.

Jen málokterá oblast Středomoří dokázala v Gibbonově době překonat civilizační latku nastavenou Římem.

Slabinou Římské říše (obdobně jako chanské Číny) byla stále patrnější demografická stagnace bránící další expanzi. Populační exploze zahájená v osmém století před Kristem v řecké části Středomoří se zastavila ve třetím století před Kristem v Makedonii, ve druhém století před Kristem v dalších řeckých oblastech a v posledním století před Kristem zasáhl demografický pokles také Itálii (Toynbee 2001, 277). Strategicky významné oblasti ležící mezi Rýnem a Labem a severně od středního Dunaje se římskými provinciemi nestaly. Edward Gibbon (1983, 7) měl dobrou vůli vidět v této zjevné slabosti střízlivost „římského míru“:

Nejvýznačnějších územních zisků dosáhli Římané za republiky; císařové se většinou spokojovali s tím, že uchovávali državy díky politice senátu, činorodé revnivosti konsulů a bojovému zápalu lidu. Prvých sedm století se vyznačovalo rychlým sledem triumfů; ale byl to Augustus, který se vzdal ctižádostivého cíle podmanit si celý svět a který ve veřejných záležitostech prosazoval umírněnost.

Pokud se střední a severovýchodní Evropa, případně území ležící východně od Eufratu, nezalidnily římskými osadníky, zbývalo ještě moře, rozsáhlé oceány západně od Héraklových sloupů či východně od Rudého moře, na něž mohly vyplout lehké římské fregaty a objevem Nového světa či nalezením nové cesty do jihovýchodní Asie a Dálný východ překonat středomořský provincialismus. Římský Vasco da Gama či Kryštof Kolumbus se však nezrodil. Západ tak musel čekat na skutečné zámořské výpravy půl druhého tisíce let (Gibbon 1983, 18):

Ctižádost Římanů se omezovala na pevnou zem; tento bojovný lid také nikdy neprojevoval podnikavého ducha, který nutkal tyrské, kartaginské a dokon-

ce i marseilleské mořeplavce, aby rozšiřovali hranice známého světa a prozkoumávali nejvzdálenější břehy oceánu. Moře probouzel v Římanech spíše strach než zvědavost; celá rozloha Středozemního moře byla po zničení Kartága a vyhlazení pirátů včleněna do jednotlivých provincií. Snaha císařů směřovala jen k zachování poklidné surchovanosti nad tímto mořem a k ochraně obchodu poddaných. V duchu těchto umírněných nároků umístil Augustus dvě stálá loďstva v nejpříhodnějších italských přístavech, jedno v Ravenně na Jaderském moři, druhé v Misenu v Neapolském zálivu.

Podle tradičního historického výkladu musel Řím v průběhu druhého století po Kristu čelit germánskému tlaku na severu a aspiracím Parthů (které po roce 224 po Kristu vystřídalí Peršané) na východě. Tato „válka na dvou frontách“ impérium vyčerpávala a kladla vyšší nároky na armádu, jejíž velikost dosáhla čtyř set tisíc mužů (Grant 1997, 2). Nastával pozvolný soumrak antického světa neschopného čelit novým výzvám. Edward Gibbon vylíčil drama „pádu Říše římské“ jako moralizující a protikřesťanský příběh,¹⁰⁶ jímž na prahu moderní doby otevíral cestu germanismu¹⁰⁷ do výchovného a vzdělávacího programu západní elity. Od šedesátých let dvacátého století, kdy již zhroucení největšího impéria v dějinách Západu nevyvolávalo takovou míru nostalgie a nacionálních emocí, se prosadil termín „transformace římského světa“.¹⁰⁸ V podmínkách pozdní antiky a raného středověku se do popředí dostal důraz na kontinuitu a reprodukci dílčích segmentů římského sociálního, politického a kulturního života. Tento přístup nebyl úplně nový. Na sklonku devatenáctého století Fustel de Coulanges tvrdil, že germánská invaze měla na vývoj společnosti v římské Galii pouze zanedbatelný vliv (Halsall 2007, 20). Na zmíněného francouzského historika navázal Alfons Dopsch (1987) a především belgický badatel Henri Pirenne, autor slavné studie *Muhammad a Karel Veliký* (1939). Francouzští historici Jean Durliat a Elisabeth Magnou-Nortier zastávali názor, že římský daňový systém a další instituce přežily až do karolinské doby.¹⁰⁹ Rozsáhlé rozhraní mezi civilizací a „barbarstvím“ táhnoucí se od Hadriánova valu přes Porýní a Podunají bylo zónou dlouhodobého soužití sofistikované kultury Středomoří a rozličných etnik, která se materiálně, politicky i symbolicky postupně přizpůsobovala římskému vzoru. Transformismus zdůrazňující dlouhodobý proces proměny středomořské římské společnosti do raně středověké civilizace, v mnohém reprodukcující původní římské vzory, pře-

106) Podle Waltera Goffarta rozvíjel Edward Gibbon teze, které předložil italský humanista Petrarca, Flavio Biondo (*Decades historiarum*) a především pozdně antický pohanský historik Zósimos, který dovedl své *Dějiny* do roku 410 (Goffart 1971, 412).

107) Přesvědčení o zvláštním historickém poslání starověkých Germánů a národů hovořících germánskými jazyky.

108) Jde o část názvu sborníku *Transformace římského světa, Gibbonův problém po dvou stoletích* (*The Transformation of the Roman World, Gibbon's Problem after Two Centuries*) z roku 1966, jehož editorem byl Lynn White.

109) Tuto tezi podrobil kritice C. J. Wickham (2005).

vládl do značné míry v západní historiografii na přelomu dvacátého a jednadvacátého století,¹¹⁰ i když někteří autoři jako Guy Halsall polemicky poukazují na relativně krátké období, během něhož ústřední vláda ztratila kontrolu nad provinciemi a nastal definitivní kolaps říšské správy (Halsall 2007, 21–22).

Výše zmíněný důraz na pozvolnou transformaci středomořského světa je v rozporu s tradiční západní fascinací Germány, která se zrodila v raném středověku a vyvrcholila v romantismu.¹¹¹ V západní historické imaginaci zastínili Germáni i Řeky, přestože společně s nimi byli jedinými dvěma západními národy které z východních kulturních podnětů údajně dokázaly díky svému tvořivému géniu založit svébytnou civilizaci. Germánství se tak stalo po staletí symbolem rezistence evropského Severu vůči kulturně sofistikovanému latinskému Jihu, případně i řeckému či slovanskému Východu. Kořeny germánství můžeme nalézt již u Tacita, který se po svých zkušenostech vojáka a správce více obával „germánské svobody“ než „parthské despotie“ (Tacitus 1976, 356):

Naše město stálo šest set čtyřicet let, když jsme za konzulátu Caecilia Metella a Papiria Carbona poprvé slyšeli řinčet zbraně Kimbrů. Počítáme-li od toho roku do druhého konzulátu císaře Traiana, vyjde nám zhruba dvě stě deset let: tak dlouho pokořujeme Germánii. Během tak dlouhé doby bylo mnoho ztrát na obou stranách. Ani Samnité, ani Punové, ani Hispánie nebo Galie, ani Parthové nám nedali častěji ponaučení. Svoboda Germánů je nebezpečnější než královská moc Arsakova. Co jiného než zabítí Crassa nám může vmést ve tvář Východ, který sám ztratil Pakora a musil se sklonit před Ventidiem! Avšak Germáni zabili nebo zajali Carbona, Cassia, Scaura Aurelia, Servilia Caepiona a Maxima Pallia a současně připravili římský národ o pět konsulských armád, a později i Caesara o tři legie spolu s Varem. A když je porazil Gaius Marius v Itálii, božský Caesar v Galii, Drusus, Nero a Germanicus na jejich vlastním území, nebylo to beze škody pro nás. Později byly strašné výhrůžky Gaia Caesara jen pro smích. Pak byl pokoj, až využili našich vnitřních rozbrojů a občanských válek, zmocnili se zimního tábora našich legií a dostali chuť i na Galii. Odtamtud byli sice vyhnáni, ale v poslední době jsme vítězství nad nimi víckrát slavili, než dobyli.

Raný středověk, reformace, romantismus i ideologie dvacátého století přinášely další a další variace na Tacitovy postřehy a úvahy. Thomas Arnold vyjádřil počátkem čtyřicátých let devatenáctého století obecné přesvědčení, že moderní

110) Viz například ideologický spor mezi Ravennou a Konstantinopolí ve dvacátých letech šestého století, ze kterého údajně vyplývá, že současníci si nebyli vědomi „pádu Říše západořímské“ (Halsall, Guy, 2007, 21). K minimalizaci vlivu „invaze barbarů“ na interpretaci vývoje středomořského světa v prvním tisíciletí po Kristu přispěla od šedesátých let dvacátého století i procesuální archeologie, která se stavěla podezřívavě vůči všem prehistorickým migracím (Halsall 2007, 26–27).

111) M. D. Knowles hovořil v této souvislosti o *germánské romantické iluzi* (*Germanic romantic fallacy*, 1969).

svět byl především dílem Germánů.¹¹² Rovněž pozdně romantický francouzský spisovatel Arthur Gobineau vyzdvihl blahodárné působení omlazujícího germánského živlu na upadající semitský římský svět:

Není ničeho slavnějšího v letopisech lidstva než úloha, kterou měli severští národové (Gobineau 1942, II, 211). Germáni napadli Řím v den, kdy se stali jeho pažemi, jeho nervy, jeho silou. První jeho bod, jehož se zmocnili, byl trůn a ne snad násilím nebo uchvácením; domorodé obyvatelstvo samo, poznávajíc, že je v koncích, je volalo, jim platilo, je korunovalo (Gobineau 1942, II, 285).

Bez germánského vpádu na území Říše římské by se rasový úpadek neza-
stavil a vše od Dunaje až po Sicílii a od Černého moře po Anglii by se rozpadlo
v prach, jako se to stalo jižním provinciím království Neapolského a většině zemí
přední Asie (Gobineau 1942, II, 289).

Pro Gobineaua byl „řecký zázrak“ pouhou historickou úchylnou danou naho-
dilým a v zásadě kontraproduktivním vítězstvím nad Peršany; skutečnými zakla-
dateli moderního Západu byli Germáni, kteří přenesli do Evropy epochální ideu
feudalismu (Boissel 1993, 184).

Arthur Gobineau spekoval, že pokud by Gótové nebyli vytlačeni Huny ze
severního Černomoří přes tok Dunaje, vytvořili by ve východní Evropě silný ger-
mánský stát připomínající svým charakterem středověké monarchie. Všeobecný
rozklad Itálie, Galie a Hispánie by mezitím dovedl místní národy ke konečné-
mu zmaru. Jednoho dne by vysoce civilizovaní gótské kolonizátoři překročili Alpy
a vstoupili na půdu jihozápadní Evropy, kde by na zarostlých troskách civilizace
nalezi společností připomínající svojí chudobou a bezvýchodnou zaostalostí Al-
žírsko v roce 1830. Západní Středomoří by se ocitlo v postavení pouhého závislé-
ho přívěsku mocného germánského severovýchodu. Germánství podle Gobineaua
představuje bytostné jádro Západu:

*Tam, kde germánský prvek nikdy nepronikl, tam není žádné civilizace po
našem způsobu (Gobineau 1942, I, 83–84).*

Úpadek Říma se projevil i ve fyzické konstituci jeho obyvatel (Gobineau 1942,
II, 209):

*Co byl tělesně a duševně Říman 3. a 4. století? Člověk prostředního vzrůs-
tu, slabé konstrukce, nevzhledný, pravidelně snědý, mající v žilách trochu
krve každého z nejnesmyslnějších plemen; pokládaje se za prvního muže*

¹¹²⁾ Ve své inaugurační přednášce v roce 1841 Thomas Arnold prohlásil, že *naše anglická rasa je rasou germánskou: Our English race is the German race; for though our Norman fathers had learnt to speak a stranger's language, yet in blood, as we know, they were the Saxons' brethren: both alike belong to the Teutonic or German stock. Now the importance of this stock is plain from this, that its intermixture with the Celtic and Roman races at the fall of the western empire has changed the whole face of Europe* (cit. Augstein 1996, 191).

Všehomíra byl na důkaz toho drzý, byl patolízalský, nevědomý, zlodějský, zpustlý, schopný prodati svou sestru, dceru i vlastní ženu, svou zem i svého vladaře, bojící se nade všechno chudoby, útrap, námahy a smrti. Ostatně nepochybuji, že zeměkoule i se svým doprovodem planet byla stvořena jen pro něj.

Jak výrazně s tímto degenerovaným typem podle Gobineaua kontrastoval severský Germán (Gobineau 1942, II, 209–210):

Co byl ten barbar vůči této opovrženíhodné bytosti? Muž s plavými vlasy, s pletí bílou a růžovou, širokých plecí, veliký postavou, mohutný jako Alcid, odvážný jako Theseus, obratný, hebký, ničeho na světě se nebojící a smrti z toho nejméně. Takovýto Leviatan měl o všem pojmy – správné či nesprávné, na tom tak nezáleží – ale rozumné a inteligentní, jež vyžadovaly rozvoj a vývoj. Ve svém národním životě si živil ducha štávy přísného a vytříbeného náboženství, moudrou politikou a slavnými dějinami. Jsa přemýšlivý pochopil, že římská civilizace byla bohatší než civilizace jeho a hleděl vybadati proč. Nebylo to ono rámusivé děcko, jak se to obvykle mínívá, nýbrž mladík čilý, dobře vědoucí o svých skutečných zájmech, vědoucí kudy na to, aby dobře viděl, cítil, srovnával, usuzoval a svobodně volil lepší. Když marnivý a bídný Říman stavěl svoji darebnost proti bystrému soupeři-barbarovi, kdo tu rozhodl o vítězství? Jistě pěst toho druhého. Tato pěst, padající jako železná hmota na leb ubohého synovce Remova, jej ponaučila, na kterou stranu teď přešla síla. Nu a kterak se pomstil zdeptaný Říman? Plakal a křičel předem do budoucích staletí, aby ona pomstila civilisaci v jeho osobě utlačovanou. Ubohý červík! Podobal se vrstevníkům Vergila a Augusta asi tak jako Shylock králi Šalomounovi.

Pouze Germáni tak mohli spasit římskou civilizaci a to nejlepší z ní zachovat do příštího věku (Gobineau 1942, II, 298):

V organizaci římské ... tisíce soupeřících národů, tisíc vzájemně si nepřátelských zvyků, tisíc trosek rozháraných civilisací se vzájemně potíralo niterně. Nebylo tu ani jediné snahy po vybřednutí z tak oblodného zmatku, jež by to všechno neohrožovala zhroucením do ještě větší hloubky. Jako jediné pouto tu byl katastr, nivelizující to pravidla finanční správy, tedy vlastně negativní nestrannost zákona; ale nebylo tu ničeho, co by připravovalo, co by uspišovalo příští nějaké nové morálky, nebylo tu nějaké pospolitosti názorů, nějaké snahy po jednotné pospolitosti lidstva ani také nic takového, co by ohlašovalo rozumářskou civilisaci, jako je naše dnešní, kterou bychom nikdy nebyli měli, kdyby germánské barbarství nebylo přineslo její vzácné rouby a kdyby se nebylo postaralo o to, aby se ujaly na vetché snítce pasivního, ovládaného, stísněného, vždy nesympatického římanství.

Po druhé světové válce, která přinesla obrovské rozčarování z titánského romantismu, byla samotná idea o Germánech jakožto výlučných tvůrcích raně středověké civilizace vystavena kritice a pochybnostem. Například Reinhard Wenskus napsal, že „barbarské migrace“ nebyly masovými populačními přesuny (*Völkerwanderung*), ale šlo o putování relativně malých skupin válečné aristokracie, nositelů „jádra tradice“ (*Traditionskern*), souhrnu sjednocujících mýtů, legend, norem a zvyků.¹¹³ Ke zmíněným družinám se postupně připojovali další bojovníci a jejich příbuzní nejružnějšího původu, čímž vzniklo ohnisko etnogeneze. Na Wenskusovy teze navázal v Rakousku Herwig Wolfram a ve Španělsku Luis García Moreno. Na dekonstrukci obrazu jednotné germánské etnicity v době krize a rozkladu Římské říše navázal Walter Pohl, reprezentant tzv. vídeňské školy, který důkladně popsal proces utváření raně středověké etnické identity; na britských ostrovech přispěli k novému pohledu na „temná století“ zejména J. M. Wallace-Hadrill a Ian Wood (Halsall 2007, 14–16). Do popředí se dostal výzkum strategií, jejichž prostřednictvím se pozdní římská společnost vyrovnávala s barbarským fenoménem, a tím se zároveň podílela na jeho konstituci. Ve studii *Před Francií a Německem, Vytváření a transformace merovejského světa* (*Before France and Germany, The Creation and Transformation of the Merovingian World*, 1988) zdůraznil v tomto smyslu americký historik Patrick Geary tezi, že *germánský svět byl pravděpodobně největším a nejtrvalejším výtvorem římského politického a vojenského génia* (Halsall 2007, 17). Můžeme pochopitelně namítnout, že Patrick Geary sice dekonstruoval Germány, ovšem za cenu esencializace Říma. Ve své další knize *Mýtus národů: Středověké počátky Evropy* (*The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, 2002) pak ukázal, do jaké míry je náš pohled na raný středověk nereflektovanou projekcí snahy ospravedlnit existenci moderních národních států. V obdobném duchu zdůraznil Walter Goffart v díle *Barbaři a Římané: Techniky přizpůsobení* (*Barbarians and Romans: Techniques of Accommodation*, 1980), že raně středověké „germánství“ je výsledkem ztotožnění novodobého politického myšlení s římským obyčejem označovat veškerá etnika žijící severně od Rýna a středního toku Dunaje jako *Germány*. Tito lidé však podle Goffarta nepociťovali žádnou kolektivní solidaritu, která by z nich učinila jednotnou historickou sílu (Halsall 2007, 17).

Walter Goffart obrazoborecky popírá myšlenku, která je od časů romantismu a Edwarda Gibbona téměř svatá a nedotknutelná, totiž, že Germáni byli tvůrci politických a socioekonomických struktur raně středověké Evropy. Namísto toho Walter Goffart obdobně jako Alexander Callander Murray (a jeho kolegové na univerzitě v Torontu) zdůrazňoval přetrvávání římských institucí na významné části západní Evropy i v průběhu „temného věku“. Americký historik Patrick

113) Naproti tomu britský historik Peter Heather, autor studií *Gótové a Římané* (*Goths and Romans, 332–489*, 1991) a *Gótové* (*The Goths*, 1996), soudí, že Gótové představovali početnou populaci svobodných mužů a jejich rodin, kteří si byli již ve čtvrtém století po Kristu vědomi své etnické výlučnosti (Halsall 2007, 18–19).

Amory pojal zrod „barbarské germánské etnicity“ v kontextu rozkladu Říše západorímské a působení klasické etnografické tradice, bez nichž by údajně ke konstituování „germánství“ vůbec nedošlo (Halsall 2007, 17–18). Heterogenní směs etnicky indiferentních klanů a populací se na sklonku antiky setkala s odumírající, nicméně stále inspirující strukturou římské politické a symbolické moci, která je proměnila v „Germány“. Podle zmíněného pohledu by pak větší zásluhu na „vytvoření“ Germánů měli Caesar a Tacitus než Arminius. „Lež romantismu“ by spočívala v iluzi „autentického“ germánství jakožto vitální civilizační alternativy dekadentního Říma. Ve skutečnosti lze fenomén Germánů vyložit jako výraz mimetické rivality heterogenních etnických skupin v rozsáhlém římském pohraničí vůči hmotné a morální autoritě impéria, která byla završena selektivním osvojením řady atributů římského politického, sociálního a kulturního života včetně klasického kolektivního označení *Germani* převzatého od římských autorů.

V dnešní post-romantické éře je zřejmé, že germánské populace nepředstavovaly žádný „primordiální živel či génia“, jehož výsadní historickou úlohou bylo revitalizovat upadající římské Středomoří. Patrick Geary, který vychází z tezí Fredrika Bartha (1969), tvrdí, že se na jejich etnickou identitu musíme dívat jako na dynamickou, instrumentální, situační, vícevrstevnatou a performativní interakci odehrávající se ve specifických podmínkách přechodného a politicky krajně nestabilního prostředí. Peter Heather se naproti tomu snažil na základě konkrétních historických příkladů ukázat, že etnicita není zdaleka tak flexibilní a konjunkturální, jak by si sociální konstruktivisté přáli (Halsall 2007, 37).

Zdá se, že vůbec poprvé se Římané utkali s lidmi, kteří byli později identifikováni jako Germáni, v roce 222 před Kristem v bitvě u Clastidia v Pádské nížině, kde germánští bojovníci sloužili v keltském vojsku.¹¹⁴ Polybios uvádí, že konzulové Marcus Claudius a Gnaeus Cornelius vpadli na jaře zmíněného roku na území keltských Insubrů a zahájili obléhání města Acerrae. Insubrové ve snaze ulevit obléhaným překročili řeku Pád a pokusili se zmocnit města Clastidium. Marcus Claudius na ně zaútočil s částí pěchoty a jízdy. I když Insubrové zpočátku římskému náporu odolávali, byli obklíčeni a z velké části pobiti. Keltové, kterým se podařilo vyváznout, se nejprve uchýlili do Mediolana, svého nejvýznamnějšího střediska, posléze však složili zbraně. Tak skončil poslední odpor Keltů jižně od Alp (Polybios 2008, 133; 34, 3–14; 35, 2). Pokud skutečně bojovali u Clastidia Germáni, pak byli podřízeni keltskému velení a přišli pravděpodobně společně s třiceti tisíci galskými Gaesaty, které od Rhodany přivedl náčelník Viridomar neboli „syn Rýna“ (Ellis 1996, 41).

Střetnutí u Clastidia bylo z hlediska římsko-germánských vztahů pouhou epizodou. K mnohem dramatictější konfrontaci došlo v samotném závěru druhého století před Kristem. Plutarchos napsal, že v době, kdy byl Gaius Marius zvolen

114) Římská *Acta Triumphalia* zmiňují, že Marcus Claudius Marcellus zde triumfoval nad *keltskými Insubry a Germány* (Ellis 1996, 42).

během tažení proti Iugurthovi v nepřítomnosti konzulům, vynořily se na severu jako hrozivý mrak početné zástupy Teutonů a Kimbrů (Plutarchos 1967, I, 583). Bylo to údajně tři sta tisíc bojovníků ve zbrani doprovázených množstvím žen a dětí, kteří hledali vhodnou půdu, na níž by se usadili. Podle Plutarcha svědčila velikost jejich těla, modré oči a skutečnost, že Germáni dávali jméno „Kimbrové“ loupežníkům, o tom, že náleželi ke germánským kmenům sídlícím u Severního moře (Plutarchos 1967, I, 584).¹¹⁵ Pýtheás z Massalie se ve čtvrtém století před Kristem zmínil o kmeni Teutones, který sídlil na ostrově Abalum (Esel) na baltském pobřeží a obchodoval s jantarem (Ellis 1996, 113). Za vlády císaře Augusta objevila expedice vyslaná k severnímu pobřeží Evropy na území Jutského poloostrova pozůstatky Kimbrů.¹¹⁶ Publius Cornelius Tacitus umístil Kimbry, *dnes malou obec, ale velkou svou slávou*, do malého koutu Germánie u samého Oceánu (Tacitus 1976, 356; 1, 37). Někteří autoři nicméně považovali Teutony a Kimbry za Kelty.¹¹⁷

Kolem roku 113 před Kristem přišli Kimbrové na území dnešních Čech, odkud je však vypudili Bójové. Přes teritorium Volků-Tektoságů pronikli do země Taurisků v Noriku.¹¹⁸ Římané měli obavu, že by je Kimbrové mohli ohrozit či dokonce využít alpských průsmyků k pochodu do severní Itálie. Konzul Gnaeus Papirius Carbo na ně zaútočil s pravidelnou armádou, byl však s těžkými ztrátami odražen (Ellis, 1996, 114). Kimbrové a Teutoni poté zmizeli z dohledu Římanů a v roce 111 před Kristem se vynořili v údolí Rhôny a směřovali k římské provincii Gallia Narbonensis, kde roku 109 před Kristem rozdrtili legie vedené místním guvernérem Iuniem Silanem. Úspěchy nájezdníků povzbudily místní kmeny, Tektoságy a Tiguriny, k protiřímskému povstání. Konzul Cassius Longinus byl poražen a zabit v bitvě v údolí Garonny. Číše hořkosti však ještě nepřetekla. V roce 105 před Kristem byla římská armáda, v jejímž čele stáli Servilius Caepio a Gaius Manlius, zničena u Arausia (Märtin 2009, 15–16).¹¹⁹

Gaius Marius, zkušený vojevůdce a opakovaně zvolený konzul, byl pověřen úkolem odvrátit hrozbu vznášející se nad Římem. Zatímco se Kimbrové pokoušeli neúspěšně usadit v Hispánii, Gaius Marius provedl důležité reformy římské armády a společně s druhým konzulem Quintem Lutatiem Catulem byl připraven čelit první germánské invazi v dějinách Říma. Útočníci se rozdělili. Kimbrové se vrátili do Norika a shromáždili se v Brennerském průsmyku, zatímco Teutoni

115) Sextus Pompeius Festus odvozoval název Kimbrů z keltského slova *cimber*, to je „lupič“, ve staré irštině znamenalo slovo *cimb* „výkupné“ a *combid* „zajatec“. Jména vůdců Kimbrů, například Claodicos a Teutobodunos, byla údajně keltská (Ellis 1996, 113).

116) Strabón nazýval Jutský poloostrov Kimberským (Ellis 1996, 113–114).

117) Sextus Pompeius Festus označil Teutony a Kimbry jako *gens Gallica*. Podle Diodóra, Strabóna a Plinia hovořili Teutoni keltským dialektem. Henri Hubert se domníval, že Teutoni a Kimbrové byli původně Germány, kteří byli v důsledku styku s rozvinutějším keltským prostředím ve druhém a třetím století před Kristem „keltizováni“ (Ellis 1996, 113).

118) Dnešní Rakousko.

119) Dnešní město Orange.

a jejich spojenci Ambroni postupovali od západu směrem k Ligurii a úpatí Alp. Gaius Marius ve dvou bitvách poblíž Aquae Sextiae¹²⁰ v roce 102 před Kristem Ambrony a Teutony prakticky vyhladil (Plutarchos 1967, I, 592–593):

Obyvatelé Massilie z kostí padlých stavěli ploty kolem vinic a země díky mrtvolám, které v ní zpráchnivěly, a zimními dešti byla tak pohnojena a tak se do hloubky naplnila zplodinami hnití, že v čas sklizně přinášela bohatou úrodu.

Catulus ustoupil do Itálie a v srpnu 101 před Kristem spojená Catulova a Mariova armáda u Vercellae Kimbry porazila. Gaius Marius si tím vysloužil označení „třetí zakladatel Říma“.

Mariova impozantní životní dráha, která z něj na čas učinila „prvního muže Říma“, byla překonána oslnivou kariérou jeho mladšího příbuzného Gaia Iulia Caesara.¹²¹ Tento ambiciózní politik odmítl v roce 59 před Kristem, kdy byl zvolen konzulem, spojenectví s galskými Haeduy, ohrožovanými germánskými Svěvy, a naopak požádal senát, aby uznal svévského náčelníka Ariovista za „přítele římského lidu“, *rex atque amicus* (Ellis 1996, 119–120; Caesar 1972, 57). V polovině prvního století před Kristem byla již etnická a politická mapa střední Evropy výrazně odlišná a Keltové se ocitali pod silným tlakem Germánů, expandujících k jihu a jihozápadu. Arvernové a Sekvanové, bojující s Haeduy o nadvládu nad Galii, verbovali germánské žoldnéře, kterých se v zemi usadilo sto dvacet tisíc (Caesar 1972, 53). Keltských potíží využil počátkem roku 58 před Kristem Caesar, jenž vojensky zasáhl proti Helvétiům, kteří opustili svoji původní domovinu mezi Rýnem a pohořím Jura a vydali se na západ (Caesar 1972, 32–52). Poté vyzval Ariovista, aby propustil rukojmí, nenapadal Haeduy ani jejich spojence a nedovoľoval dalším Germánům překračovat Rýn (Caesar 1972, 64). Na to Ariovistus odpověděl, že vládne v Galii stejným právem jako Římané v provincii Narbonne – právem dobyvatele (Caesar 1972, 65). Caesar svedl s Ariovistovou armádou, která kromě Svěvů zahrnovala Harúdy, Markomany, Triboky, Vangiony, Nemety a Eudusie, bitvu, v níž po prudkém boji protivníka rozdrtil. Pouze hrstce Germánů včetně Ariovista se podařilo uprchnout přes Rýn vzdálený asi padesát mil (Caesar 1972, 69–70). Navzdory zmíněné porážce či možná i proto, aby zvětšil své zásluhy, označil Gaius Iulius Caesar kmen Svěvů za zdaleka největší a nejbojovnější ze všech Germánů (Caesar 1972, 112–113).

Gaius Iulius Caesar přikládal válečnou výkonnost Germánů a relativní slabost Galů změkčujícímu vlivu civilizovaného způsobu života (1972, 188–189):

A bývaly dříve doby, kdy Galové předčili Germány statečností, sami je napadali válkou a pro přelidnění i nedostatek orné půdy posílali za Rýn osadníky. A tak nejúrodnější kraje Germánie kolem Hercynského lesa, který, jak

120) Dnešní Aix-en-Provence.

121) Gaius Marius měl za manželku Caesarovu tetu Julii.

čtu, byl z doslechu znám Eratostenovi a ještě některým Řekům a který oni sami nazývají Orkynským, zabrali Volkové Tektosazští a usadili se tam. Ten kmen se v těch sídlech drží podnes a je nejvyš proslulý svou spravedlností a slávou válečnou. Protože však Germáni setrvávají ve stejném nedostatku, nouzi, odříkání jako dříve, protože se živí stejnou potravou a stejně pečují o své tělo, kdežto Galům blízkost provincií a znalost zámořského zboží poskytuje hojnost věcí k blahobytnému životu a zvýšené potřebě, zvykli si Galové poněmhu Germánům podléhat, a byuše od nich v bitvách mnohokrát poraženi, dnes už se s nimi ani sami nesrovnávají co do statečnosti.

Germáni neznali podle Caesara kněze či druidy a nebrali příliš vážné oběti. Za bohy uznávali pouze viditelné a prospěšné objekty – Slunce, Oheň či Měsíc. Jejich život je celý zaplněn lovem a vojenským výcvikem (Caesar 1972, 185). Pravidelně jeden rok tráví na válečných výpravách a druhý se věnují svým hospodářstvím či lovu. Loupežné nájezdy na území sousedů nepokládají za nic nečestného. Jednoduchá strava, denní tělesná cvičení a naprostá volnost života neznajícího ani povinnosti ani kázeň způsobuje, že dorůstají do ohromných, mohutných postav. Kromě kožešin nenosí Germáni žádný šat. Sedlo, víno a další výtvarky civilizace pokládají za změkčilost. Spíše než obilí je živí mléko, sýr a maso. Trvalé vlastnictví půdy mezi Germány neexistuje; náčelníci přidělují vždy na rok tolik pole příbuzným či sdružení jednotlivců, kteří se za tímto účelem spojili, tolik pole, kolik uznají za vhodné, přičemž následujícího roku je jim přidělena jiná půda. Takové rovnostářské opatření mělo zabránit tomu, aby se Germáni stali usedlými rolníky a ztratili válečnický *esprit*, nevznikala ani majetková nerovnost, která by zničila soudržnost společenství a způsobila utlačování chudých bohatými (Caesar 1972, 186). Centrální vláda vzniká pouze v době války; v mírových dobách o všem rozhodovali místní náčelníci.

Tajemnost a děsivost germánského světa, která vyvolala paniku i mezi Caesarovými legionáři (Caesar 1972, 59–62), byla umocněna existencí Hercynského lesa, který začínal na území Helvétiů a táhl se podél Dunaje až do krajín Dáků a Anartů (Caesar 1972, 189). Údajně nikdo nedokázal říci, že by třeba po šedesátidenním pochodu dospěl na jeho konec. V lese žila řada druhů divokých zvířat, *nikde jinde nevidaných*, obrovští losové či zubři, jen o něco menší než slon (Caesar 1972, 189–191).

V zimě na přelomu roku 56 a 55 před Kristem překročili germánští Úsipové a Tenktheři údajně v počtu čtyř set třiceti tisíc (Caesar 1972, 120) Rýn poblíž jeho ústí do moře (Caesar 1972, 112). Caesar se současně dozvěděl, že mnohé galské kmeny uzavřely s Germány spojenectví a podporovaly jejich pronikání do země (Caesar 1972, 115). Caesarovi se podařilo Úsipy a Tenktheyy poblíž dnešní Koblenze zaskočit a zmasakrovat. Mnoho z nich se při útěku utopilo ve vodách Mosy a Rýna (Caesar 1972, 118–119). Caesarův politický odpůrce Marcus Porcius Cato Mladší dokonce v senátu požadoval, aby byl Caesar vydán kvůli poru-

šení smlouvy k potrestání Germánům (Plutarchos 1967, II, 384). Gaius Iulius Caesar nyní pokládal za užitečné provést trestní výpravu za Rýn, aby Germány přešla chuť na vpády do Galie (Caesar 1972, 120–121). Během deseti dnů nechal postavit přes řeku most a na pravém břehu strávil se svými legiemi osmnáct dní, během kterých pálil usedlosti a obilí na poli, bral rukojmí a přijímal poselstva od řady germánských kmenů (Caesar 1972, 122–123).

V roce 53 před Kristem, po výpravě do Británie a během potlačování Indiomarosovy¹²² a Ambiorixovy¹²³ vzpoury, se Caesar rozhodl podniknout druhou výpravu přes Rýn do Germánie, odkud rebelující Tréverové získávali podporu. Ubiové se podřídili římské moci, ale Svévové se stáhli do rozsáhlého Bacénského lesa (Caesar 1972, 175–176). Caesar se vrátil na levý břeh Rýna, část mostu nechal strhnout a předmostí dal střezit ozbrojené posádce (Caesar 1972, 192). Zatímco Caesarova vojska pronásledovala Ambioriga do Arduenského lesa, překročili Rýn germánští Sugambrové a po plenění na území Eburonů se rozhodli napadnout římský tábor v Atuatuze,¹²⁴ kterému velel Quintus Tullius Cicero, mladší bratr známého právníka a státníka Marca Tullia Cicerona (Caesar 1972, 196–197). Germánským jezdcům se podařilo obránce překvapit a málem se ležení zmocnili. Teprve po těžkém boji, ve kterém se vyznamenal Gaius Trebonius, byli Germáni odrazeni (Caesar 1972, 197–201). Caesar měl štěstí, že v době zdaleka největšího protiřímského povstání v Galii, v jehož čele stál přední příslušník kmene Arvernů Vercingetorix, zachovali Germáni klid a nevyužili chaosu k opětovné invazi (Caesar, 1972, 205). Naopak Caesar získal v Germánii početné spojenecké jezdectvo, které sehrálo klíčovou úlohu při porážce galské jízdy pod hradbami Alésie (Caesar 1972, 246–249).

Podle Plutarcha bojoval Gaius Iulius Caesar v Galii téměř deset let, dobyl osm set měst, podmanil si tři sta kmenů a utkal se postupně se třemi milióny nepřátel, z nichž jeden milión zabil v poli a druhý milión zajal (Plutarchos 1967, II, 379). Pokud by podobná brutální síla uvedená do pohybu jediným nezdolným, autoritativním a houževnatým duchem dopadla v následující generaci na Germánii, dějiny lidstva mohly vypadat odlišně. Následující válka s Pompeiem a jeho stoupenci odvedla Caesarovu pozornost k jiným záležitostem, smrt jej zastihla 15. března roku 44 před Kristem přímo uprostřed příprav tažení proti Dákům a Parthům, které mělo mimo jiné pomstít smrt triumvira Marka Licinia Crassa v bitvě u Carrhae v roce 53 před Kristem. Germánský svět se však stal nadále nedílnou součástí římské i post-římské politické reality.

Octavianus, který díky své politické obratnosti a Agrippovu vojenskému talentu zvítězil v občanské válce, založil v roce 27 před Kristem politický systém principátu. Jakožto císař Augustus stabilizoval vnitropolitické poměry římské-

122) Náčelník Haeduů.

123) Náčelník Eburonů.

124) Dnešní Tongres.

ho impéria. Přišel čas obnovy Středomoří zdevastovaného stoletou anarchií. Po vítězství u Actia a okupaci Egypta Octavianus disponoval impozantní silou přibližně padesáti legií (Hardy 1887, 626). Jejich počet byl z ekonomických i praktických důvodů výrazně snížen; Augustův nástupce Tiberius velel počátkem dvacátých let prvního století po Kristu pouze pětadvaceti legiím.¹²⁵ Octavianus se nesnažil napodobit Crassa, Caesara a Marka Antonia a neusiloval o vyvolání konfliktu s Parthií (Hardy 1887, 626). Nehodlal rezignovat na udržení římského vlivu v Arménii, v Sýrii ponechal pod vedením legáta Quinctilia Vara pouhé tři legie,¹²⁶ zcela nedostatečné pro vedení rozsáhlejší války (Flavius Iosephus 1992, I, 147). Největší vojenské síly soustředil Augustus na Rýně a Dunaji. Od Rýna se Římané snažili proniknout na východ k Labi a postupně romanizovat území mezi oběma veletoky. Nestabilní pomezí Ilýrie bylo vystaveno útokům dáckých a sarmatských kmenů (Hardy 1887, 626). Za účelem pacifikace a účinné obrany středního Podunají založil Augustus tři nové provincie, Dalmácii (Horní Illyricum), Panonii (Dolní Illyricum) a Moesii, které střežilo sedm legií umístěných v místních vojenských táborech.¹²⁷ Revoltu, která v roce 6 po Kristu vypukla v této oblasti a jež měla setřást římské jho, se podařilo potlačit. V Hispánii vyžadovala rezistence Asturů a Cantabrů přítomnost tří legií, zatímco na pořádek v celé Galii dohlíželo pouhých tisíc dvě stě mužů v Lugdunum (Hardy 1887, 629).

Neronu Claudiu Drusovi, nevlastnímu synu císaře Augusta a mladšímu bratru císaře Tiberia, bylo pětadvacet, když mu bylo svěřeno velení nad rýnskými legiemi (Märtin 2009, 76). Již předtím se osvědčil v bojích s Vendeliky v Rhaetii. Císař Augustus zamýšlel vytvořit v Germánii novou provincii k počtě svého božského strýce Gaia Iulia Caesara. Drusus, který chtěl sehrát v Germánii roli nového Caesara, měl v úmyslu obejít obávané Svěvy sídlící v jižní Germánii v Hercynském lese a zřídit novou římskou provincii severně od řeky Mohan. Tento záměr mohl v případě úspěchu výrazně ovlivnit geopolitickou situaci v severozápadní Evropě. Římská pevnost, která by ovládala splavný tok Mosely a Mohanu, by držela v šachu Svěvy, Trevíry, Úsipy a Tenkthery. Drusovou aspirací bylo dovést římské legie ke břehům Oceánu až tam, kam dosud nevškočila noha římského vojáka (Märtin 2009, 78; Smith 1861, 61–63). Na jeho příkaz bylo podél Rýna vybudováno padesát pevností jako základna pro připravované operace. Nový průplav nazývaný *Fossa Drusiana* spojil zmíněnou řeku se severním přítokem do

125) Římská legie měla pořadové číslo a *cognomen*, přízvisko, odvozené často od místa zrodu či zakladatele; I Germanica; II Augusta; III Augusta; III Galica; III Cyrenaica; IV Macedonica; IV Scythica; V Alauda; V Macedonica; VI Victrix; VI Ferrata; VII (později) Claudia; VIII Augusta; IX Hispana; X Fretensis; X Gemina; XI (později) Claudia; XII Fulminata; XIII Gemina; XIV Gemina; XV Apollinaris; XVI Gallica; XX Valeria Victrix; XXI Rapax; XXII Deiotariana (Hardy 1887, 626).

126) Původně čtyři, ale jedna legie byla stažena do Panonie, aby pomohla potlačit v roce 6 po Kristu místní povstání (Hardy 1887, 629).

127) Siscia, Carnuntum, Poetovio, Sirmium, Delminium a Burnum (Hardy 1887, 629).

moře (Suetonius 1966, 202). Město Duisburg (*Drusus-burg*), bývalý římský tábor, dodnes připomíná jméno svého zakladatele (Smith 1861, 65).

Drusus se na podzim roku 12 před Kristem nalodil a vyrazil se svou armádou po vybudovaném průplavu k Severnímu moři (Suetonius 1966, 202). Potom postupoval jako první římský vojevůdce podél pobřeží obývaného Frísy až k ústí Emže. Přípravy k vyloďení však zhatil nečekaný odliv a blížící se zima přiměla Římany k návratu. Mezitím obavy z římské invaze přinutily severogermánské kmeny seskupit se do obranného svazu, jehož jádrem byli Sigambrové. Na jaře roku 11 překročil Drusus se svými legiemi Rýn severně od soutoku s řekou Lippe, pravděpodobně nedaleko od dnešního města Wesel (Smith 1861, 66). Porazil Úsipy a vpadl na území Sigambřů, kteří však uprchli. Římané pronikali dál na východ až na teritorium Cherusků, které začínalo na levém břehu řeky Vesery¹²⁸ a táhlo se severně od pohoří Harz až k Labi. Nero Claudius Drusus se nesetkal sice s žádným vážnějším odporem, ale tenčící se zásoby, blížící se zima a nepříznivé omen spočívající ve včelím roji, který se usadil na kopí prefekta tábora Hostilia Rutilia zabodnutém před jeho stanem, ho přiměly k návratu.

Na zpáteční cestě k Rýnu bylo římské vojsko přepadeno v úzkém údolí ze zálohy germánskými spojenci a uniklo zkáze pouze díky duchapřítomnosti vrchního velitele. Drusus založil dvě pevnosti: *Castellum Cattorum*¹²⁹ na území Chattů a *Aliso*,¹³⁰ hlavní základnu pro zamýšlené římské expedice do nitra Germánie. V následujícím roce navštívil římské ležení na Rýně sám císař Augustus a Drususův bratr Tiberius, který byl jinak plně zaměstnán pacifikací Panonie a Ilyrie. Centrem římské moci na Rýně se stalo Moguntiacum,¹³¹ ležící naproti ústí Mohanu. Na jaře roku 9 před Kristem opustil Drusus, toho roku konzul, Řím, aby se postavil do čela doposud největší římské invaze do Germánie.

Drusovy legie provázené početnými pomocnými sbory postupovaly podél pravého břehu Mohanu na území Chattů, poté vstoupily do země Cherusků, nad soutokem s Fuldou překročily Veseru, pronikly do hloubi Hercynského lesa a konečně stanuly na břehu Labe (Albis) poblíž dnešního Magdeburgu (Smith 1861, 67–69). Zde se údajně před Drusem zjevila v nadlidské velikosti kněžka Velede a podle Dióna Kassia Kokkéiana k němu promluvila takto latinsky: *Kam všude chceš, nenasytný Druse? Není ti práno zde na vše se dívat. Vrať se! Neboť konec tvých činů i tvého života se blíží* (cit. Schlette 1977, 31). Drusus odvedl legie zpátky do ležení na Rýně. Někde mezi Saalou a Rýnem jej shodil kůň a Drusus si zranil nohu. Zesnul po třiceti dnech vysokých horeček v táboře (Smith 1861, 70). Tak zemřel ve třiceti letech největší římský dobyvatel Germánie, který se netažil tím, že pokud se dostane k moci, obnoví v Římě staré republikánské zřízení

128) Dnešní Weser.

129) Dnešní Kassel.

130) Dnešní Elsen, součást Paderbornu.

131) Dnešní Mohuč.

(Suetonius 1966, 203). Drusův syn Germanicus proslul jako vojevůdce na rýnské hranici a druhý syn Claudius se v roce 41 po Kristu stal císařem.

Po Drusově smrti se o pacifikaci germánského vnitrozemí pokusil jeho bratr Tiberius Claudius Nero, budoucí císař a zkušený válečník, oblíbený mezi legiionáři. V roce 8 před Kristem se Augustus dostavil osobně do Moguntiaka, nechal uvěznit řadu germánských pohlavářů, kteří se dostavili na mírová jednání, a Tiberius pustošil oblasti mezi Rýnem a řekou Veserou, odkud odvedl čtyřicet tisíc zajatců, především Sigambrů (Smith 1861, 75). Během Tiberiova dobrovolného vyhnanství na Rhodu byl guvernérem Germánie Lucius Domitius Ahenobarbus, děd císaře Nerona, který pronikl do Germánie hlouběji než kdokoliv z jeho předchůdců (Tacitus 1975, 205; 4, 44), překročil Labe a zřídil Augustův oltář na jeho pravém břehu. Augustus, který se zřejmě obával nesoudné rivality svých generálů, nicméně poté zakázal legiím zmíněnou řeku překonávat. Ahenobarbus se zasloužil o budování silnic a mostů, které Římanům zpřístupnily oblast mezi Rýnem a Teutoburským lesem a mohly být velmi důležité pro romanizaci daného teritoria a jeho integraci do středomořského politického a ekonomického systému. Když se po deseti letech vrátil do Porýní Tiberius, nyní uznáný Augustův nástupce, zvolil opět ofenzivní politiku, potlačil menší odbojné kmeny a uzavřel spojenectví s Cherusky. Chaukové a Langobardi se poddali. Poprvé v historii se na Labi objevily římské válečné lodě. Podle Gaia Velleia Patercula jediným germánským kmenem, který si zachoval plnou nezávislost na Římu, byli svévěští Markomani; pod Marobudovým vedením se stáhli od Rýna přibližně do oblasti dnešních Čech, kde se Marobud prohlásil králem (Märtin 2009, 129–133). Tiberius si uvědomoval, že pro zabezpečení římské moci v severním Německu je zapotřebí zajistit přímou komunikaci mezi Rýnem a Dunajem, čemuž bránili Markomani. Tiberiův zástupce Gaius Sentius Saturninus nahradil brutální politiku svých předchůdců milosrdnějším a pragmatičtějším přístupem a Germáni začali přivykat římské civilizaci (Smith 1861, 76–80). Meče legionářů vystřídala měkká a rafinovanější moc obchodování (Brogan 1936). Řím se postupně pro Germány stával vzorem a mimetická rivalita spočívající v osvojování římských artefaktů a životního způsobu mohla usnadnit konvergenci.

Tiberius Claudius Nero připravil plán na podrobení markomanského království. Gaius Sentius Saturninus měl táhnout se třemi legiemi přes území Chattů a Hercynským lesem k Dunaji, zatímco Tiberius by postupoval s ilyrskými legiemi shromážděnými v táboře v Carnuntum.¹³² Obě armády by se setkaly na určeném místě poblíž dnešního Řezna (Smith 1861, 83). Marobud strávil mládí v Římě, kde si jej údajně oblíbil císař Augustus. Každopádně šlo o Germána, který ovládal mnohé středomořské vojenské dovednosti a získal politické zkušenosti, jichž využil při budování svého středoevropského státu (Smith 1861, 81). Antičtí autoři odhadovali velikost jeho ozbrojených sil na sedmdesát tisíc pěších

132) Dnešní Vídeň.

a čtyři tisíce jezdců (Smith 1861, 80–82; Pitt 1989, 46). Marobudův vzestup Tiberia znepokojoval a ještě po letech v senátu prohlásil, že tak nebezpečný nebyl ani Filip Makedonský pro Athéňany nebo Pyrrhos či Antiochos pro římský národ (Tacitus 1975, 112; II, 63).

Tiberiovo a Saturninovo tažení zahájené na podzim roku 6 po Kristu muselo být odvoláno kvůli vzpouře, která vypukla v Panonii a Dalmácii. Povstalci, kteří údajně shromáždili dvě stě tisíc bojovníků a devět tisíc jezdců, vpadli do Makedonie a ohrožovali Tergeste¹³³ a Nauportus. Pro Itálii byli považováni za větší hrozbu než kdysi Kimbrové. Augustus dokonce řekl před senátem, že pokud nebudou přijata mimořádná opatření, ocitne se nepřítel během deseti dnů na dohled od Říma. Ačkoliv panonské a dalmácké kmeny se souběžnou válkou mezi Římem a Marobudem pravděpodobně počítaly, byly zklamány.

Marobud uzavřel s Tiberiem mírovou smlouvu a zachoval neutralitu. Tím byla promarněna příležitost významně oslabit římskou moc severně od Alp. Protivníci zůstali rozděleni, a Řím triumfoval. Do konce roku 9 po Kristu byla revolta prakticky udušena, přičemž významnou úlohu sehrály na římské straně pomocné germánské sbory. V Římě vypukla euforie, lidé se shromažďovali spontánně v ulicích, chrámy byly obloženy květinami, probíhala díkuvzdání, konaly se oslavy. Senátoři navrhli, aby „zachránci vlasti“ Tiberiu Claudiu Neronovi bylo uděleno *cognomen Pannonicus, Invictus* či *Pius*, což ale císař Augustus vetoval (Smith 1861, 84–90).

Náhle se však římské nebe opět zlověstně zatáhlo. Přišla šokující zpráva, že v Teutoburském lese Cheruskové, jejichž náčelník Arminius se vydával za římského spojence, zaskočili a zmasakrovali tři římské legie, sedmnáctou, osmnáctou a devatenáctou, šest kohort a pomocné sbory vedené Publiem Quinctiliem Varem. Nato Augustus rozmístil *vojenské hlídky po městě, aby nevznikly nepokoje, a místodržitelům v provinciích prodloužil pravomoc, aby byly spojenecké národy drženy v mezích lidmi zkušenými, na něž si již navykli. Také zaslíbil veliké hry Jovovi Nejlepšimu Největšimu, zda by se stav státu obrátil v lepší, jak se to kdysi stalo za války s Kimbry a Marsy. Vykládá se, že byl Augustus tenkrát do té míry zděšen, že si po řadu měsíců nedával stříhat vousy ani vlasy a občas tloukl hlavou do dveří s voláním: Quinctilie Vare, vrať legie! Výroční den porážky každoročně mu byl dnem smutku a nářku* (Suetonius 1966, 75).

Vara nazvali někteří současní autoři poněkud anachronicky *generálem Custerem Teutoburského lesa*. Je pravdou, že smutného hrdinu od Little Big Hornu spojovala s římským vojevůdcem – alespoň podle svědectví Velleia Patercula – arogance a přezíravost vůči domorodcům, která vedla k trestuhodnému podceňování jejich bojových schopností (Schama 2004a, 88).¹³⁴ Publius Quinctilius Varus

133) Dnešní Terst.

134) Na druhé straně „bitva“ u Little Big Hornu neměla na rozdíl od střetu v Teutoburském lese navzdory mediálnímu ohlasu v zásadě žádný historický význam.

vystřídal na podzim roku 6 po Kristu ve funkci hlavního římského představitele v severní Germánii Gaia Sentia Saturnina, který vytáhl do války proti Marobudovi (Reinhold 1972). Měl za sebou pestrá životní dráhu. V roce 13 před Kristem byl Varus společně s Tiberiem zvolen konzulem. Poté působil jako prefekt a prokonzul v Sýrii. V Římě se stýkal s básníky, literáty, filosofy a umělci, například Vergiliem a Horatiem, kteří jej oslavili ve svých verších (Smith 1861, 91–92). A tento hedonistický milovník poezie a vína byl poslán do drsné Germánie, aby zde vládl místním „barbarům“ (Märtin 2009, 152–165).

Zdá se, že výběr Vara nebyl úplně nahodilý, ale že odrážel přehnané Augustovy představy o postupu romanizace nově dobytých oblastí. Bylo to oboustranné kulturní nedorozumění. Varus chtěl vládnout v Germánii jako v nordické Galii, zatímco Germáni stále nebyli připraveni na tak intenzivní dávku středomořské civilizace. Varus ponechal dvě legie na Rýně pod vedením svého synovce legáta Asprena a vyrazil v doprovodu tří legií a značného množství civilistů a administrativních pracovníků podél toku Lippe do nitra Germánie. Varus pravděpodobně chtěl zřídit v Alisu, případně v novém táboře poblíž řeky Vesery stálé sídlo římské správy včetně soudního dvora. Strategickým zájmem Římanů bylo připoutat k impériu Cherusky, jejichž území se táhlo od řeky Vesery až k Labi. Varus si bezpochyby neuvědomil, s jakým odporem se jeho necitlivá a uspěchaná asimilační politika mezi germánskými kmeny setká. Idea římského práva, jež spočívala v uplatňování trestu z pozice despoticke autority, byla konfrontována s tradičním germánským principem kompenzace praktikovaným jako arbitráž mezi rovnoprávnými jedinci. Varus rovněž vyžadoval placení přímých a vysokých daní, které nahradily dosavadní mírnější tribut. Germáni, zvyklí na svá tradiční občinová společenství svobodných mužů, nebyli ochotni se podřídit byrokratické a centralizované římské správě. Tam, kde Římané narazili na odpor, se uchýlili k násilí. Gaius Iulius Arminius, který byl synem jednoho z vlivných cheruských náčelníků, žil od mládí v římském táboře a doprovázel Tiberia na jeho taženích. Ještě mu nebylo čtyřiaadvacet let a už velel pomocnému germánskému oddílu (Märtin 2009, 134–151; Smith 1861, 93–98).

Spiknutí proti římské moci se připravovalo dlouho a pečlivě. Varus byl o něm informován, ale bral je na lehkou váhu (Märtin 2009, 182–191; Smith 1861, 103). Na začátku září roku 9 po Kristu se dozvěděl o vzpouře Ansibarů, sídlících v odlehle oblasti na pravém břehu Emže. Rozhodl se, že příštího rána vyrazí všechny tři legie revoltu potlačit. Večer před odchodem uspořádal hostinu pro přítomné germánské pohlaváry včetně Arminia. Germánský náčelník Segestes znovu Vara varoval a naléhal, aby Arminia a ostatní předáky uvěznil (Tacitus 1975, 56; I, 55). Opět marně. Mnozí z civilistů zamířili do Alisa, ale řada z nich, v domnění, že kampaň bude krátká, zůstala u vojska. Vzápětí vypuklo povstání v celé severní Germánii. Cheruskové, Chattové, Marsové, Bructerové a Sigambrové napadali římské legionáře a vraždili cizí kupce. Dokonce i loajální Segestes se přidal ke vzpouře (Tacitus 1975, 57; I, 57; Smith 1861, 104–105).

Mezitím tři Varovy legie, celkem pětadvacet tisíc mužů, postupovaly podél toku řeky Vesery. Mezi Římany a příslušníky pomocných sborů propukaly konflikty. Cesta byla blokována spadlými kmeny stromů. Spustil se prudký déšť. Z okolních lesů zahalených do mlhy útočili na legionáře Cheruskové. Počet mrtvých a zraněných narůstal. Zalesněný a bažinatý terén neumožňoval účinně manévrovat a čelit přepadům. Publius Quinctilius Varus nařídil zastavit se na vyvýšenině obklopené lesy a vybudovat opevněný tábor. Vojevůdce upustil od záměru táhnout na sever proti rebelům, místo toho se rozhodl ustoupit nejkratší možnou cestou do Alisa a opevněných ležení na Rýně. Varus nevěřil, že by dokázal provizorní stanoviště udržet, a po neklidné noci Římané opustili své útočiště a zamířili mezi pahorky Teutoburského lesa. Déšť neustával a k večeru se smrtelně znavení legionáři zastavili pravděpodobně poblíž pramenů Emže (Amisia) a Lippe (Lupia).¹³⁵ Stavbu náležitě vybaveného a opevněného tábora nebyli s to dokončit, Cheruskové však té noci nezaútočili. Arminius, jehož síly se neustále zvětšovaly, se připravoval k závěrečnému náporu. Po rozednění Publius Quinctilius Varus zjistil, že je obklíčen. Další pochod byl nemožný. Arminius se postavil na výčnělek a řídil bitvu.¹³⁶ Římané bojovali statečně, ale proti mnohonásobné germánské přesile neměli šanci. Varus obdobně jako mnozí legáti spáchal sebevraždu vlastním mečem. Jen hrstce legionářů se podařilo probojovat si cestu k Rýnu, odkud vyrazil na pomoc Asprenas. Ostatní padli nebo byli zajati a obětováni germánským bohům (Märtin 2009, 191–213; Smith 1861, 105–109).

Málokterá bitva v dějinách Říma měla tak hluboký psychologický dopad.¹³⁷ Itálie byla oslabena válkou v Dalmácii a Panonii; Tiberius se nalézal ve vzdálené Ilyrii; zdálo se, že Galie je ztracena, protože bude zaplavena germánskými válečníky hrnoucými se přes Rýn; panoval strach, že Marobud vyrazí k Dunaji a ohrozí samotnou Itálii (Märtin 2009, 213–216; Smith 1861, 91). Tyto obavy se nenaplnily a impérium krizi překonalo. Varova porážka nicméně ukončila římské aspirace na ovládnutí oblasti mezi Rýnem a Labem a potvrdila rozštěpení Evropy mezi latinské Středomoří a germánský Sever (Hardy 1887, 630). Římský projekt romanizace severní Germánie se zhroutil, úsilí Drusovo, Tiberiovo, Ahenobarbovo a Saturninovo bylo marné.

Když o šest let později dorazily na místo střetu s Cherusky legie Drusova syna a Tiberiova synovce Iulia Caesara Germanica, naskytl se jim následující pohled (Tacitus 1975, 61; I, 61):

První Varův tábor prozrazoval rozsáhlou rozlohou i rozměry hlavního stanu práci tří legií, v dalším bylo vidět z náspu polorozbořeného a mřelého

135) Francis Smith se domníval, že v této oblasti řada místních jmen připomíná Vara: Variburg, Varenholt, Varendorp, Barntrup (1861, 106).

136) Pojednání o bitvě v Teutoburském lese, jehož autorem byl Plinius Starší, se bohužel nedochovalo, takže se musíme spoléhat na stručnější podání (Schama 2004a, 88).

137) Číslo zničených legií, XVII, XVIII a XIX, nebyla již nikdy žádné římské legii přidělena (Hardy 1887, 628).

přikopu, že se tam usadily již zeslabené zbytky. Uprostřed planiny se běžely kosti, rozmetané nebo nakupené, jak vojáci prchali, jak se stavěli na odpor. Vedle ležely kusy zbraní a koňské hnáty a na kmenech stromů visely přibité lebky. V blízkých hájích byly oltáře barbarů, na nichž obětovali tribuny a setníky prvních setnin. A ti, kteří přežili tu porážku, vyvážnuvše z bitvy nebo ze zajetí, vyprávěli, že tu padli legáti, tam byli vyrváni orlové, kde byla Varovi zasazena první rána, kde neblahým úderem své pravice našel smrt, z kterého výstupku řečnil Arminius, kolik bylo šibenic, které jámy byly vykopány pro zajatce a jak se Arminius zpupně posmíval praporům a orlům.

1.3 Arminius a zrození germanismu

Když se v patnáctém a šestnáctém století Tacitův popis bývalého bojiště v Teutoburském lese opět rozšířil mezi humanistickými vzdělanci, zrodil se v německojazyčných oblastech nacionalistický kult (Heather 2006, 46; Standing 2005). První veřejnou „patriotickou“ pouť na údajné místo Arminiova triumfu vykonal již koncem patnáctého století Georg Spalatinus (Schama 2004a, 109). Arminius, jehož latinizované jméno přeložil podle některých badatelů Martin Luther¹³⁸ jako Hermann (Schama 2004a, 95),¹³⁹ se stal jedním z prvních novodobých symbolů rezistence znovuvzkříšeného germánského Severu proti kulturní hegemonii latinského Jihu (*liberator Germaniae*). V tomto smyslu pochopili střet v Teutoburském lese Conrad Celtis, Jakob Wimpfeling, Johannes Nauclerus, Heinrich Bebel, Franciscus Irenicus, Andreas Althamer, Johannes Carion nebo Johannes Aventinus (Bietenholz 1994, 182). Jak ukázalo podle některých autorů v roce 1527 v ulicích dobytého Říma řádění a brutalita německých žoldnéřů, kteří byli ve službách Karla V., neměla nenávist Severu vůči Jihu pouze symbolický ráz.

Osoba Arminia neboli Hermanna v šestnáctém století zaujala Ulricha von Huttena (Märtin 2009, 288–290), Georga Spalatina (Bietenholz 1994, 182)¹⁴⁰ a Burkharda Waldise. Ulrich von Hutten, příslušník nižší šlechty po krátkém pobytu ve fuldském klášteře v roce 1505 ve svých sedmnácti letech uprchl a poté vedl život potulného básníka, studenta, rebela a žoldnéře. Nakonec se díky podpoře arcibiskupa Alberta Braniborského usadil v Mohuči, významném středisku humanistické vzdělanosti. Jeho satirické spisy, ve stále výraznější

138) Martin Luther napsal ve svém komentáři k osmdesátému druhému Žalmu: *Hermann, den die Latini übel verkeren und Ariminium (sic) nennen, heisst aber ein Heer man, dux belli* (cit. Benario 2004, 87).

139) Podle Petera G. Bietenholze ztotožnil jméno Arminius s Hermannem v roce 1565 Heinrich Pantaleon (1994, 182).

140) Georg Spalatinus byl autorem prvního stručného pojednání o Arminiovi v německém jazyce vydaného v roce 1535 ve Vitemberku.

míře zaměřené proti papeži a církvi, získaly von Huttenovi proslulost po celém Německu a předznamenaly reformaci. Ulrich von Hutten vzhlížel k císaři Maximiliánovi jako novému Arminiovi, jehož nazýval „germánským Brutem“ (Bietenholz 1994, 182), avšak ve svých nadějích se zklamal (Schama 2004a, 95). Ani Karel V. nesplnil jeho očekávání. V dopise Fridrichu Saskému datovaném 1520 von Hutten připomněl Arminia jakožto největšího a nejstatečnějšího vojevůdce, který osvobodil svoji zemi od římského jha v době vrcholu moci impéria. Co by si Arminius pomyslel dnes, kdyby viděl své potomky žít pod vládou požívačných biskupů, když on sám nestrpěl za své pány ani statečné Římany (Strauss 1874, 360)? Ulrich von Hutten označil Germány za přirozené vládce světa (*weltherrschendes Volk*), jejichž mužnost kontrastuje se zženštilostí románských národů (cit. Budil 2002, 41):

Zženštilé pokolení, dav slabochů, bez srdce, bez odvahy, beze cti. Nikdo z nich nebojoval v bitvě, nikdo z nich se nevyzná ve válečném řemesle. To jsou lidé, kteří nám vládnou! Takový výsměch mi láme srdce.

V roce 1519 se Ulrich von Hutten, identifikující se s vůdcem Cherusků, jež pokládal za předky Sasů (Bietenholz 1994, 182), postavil na stranu Martina Luthera (Schama 2004a, 95). V jeho osobě tak byla uzavřena aliance mezi reformací a germanismem.

Dialog *Arminius*¹⁴¹ byl objeven v Huttenově pozůstalosti v roce 1529, šest let po básnickově smrti.¹⁴² Von Hutten, který byl inspirován Lukiánovými *Dialogy* (Benario 2004, 86), uvedl Arminia do podsvětí, kde si před Mínoovou soudní stolicí stěžuje, že v Elysiu náleží mezi největšími vojevůdci první místo Alexandrovi, druhé Scipionovi a třetí Hannibalovi, zatímco on sám byl opominut. Mínos vytkl Arminiovi, že se dostavil pozdě, a pověřil Merkura, aby se poradil se třemi zmíněnými generály a Tacitem. Arminius neskromně prohlásil, že prvenství patří jemu, protože porazil nejmocnější národ světa v době, kdy byl na vrcholu. Nebojoval pro slávu, bohatství nebo moc, ale jeho cílem bylo navrátit vlasti svou bodu, o kterou byla připravena. Mínos kupodivu Arminiovy zásluhy uznal, ale šalomounsky řekl, že nemůže měnit zavedený řád věcí. Arminiovi bylo přiznáno první místo mezi osvoboditeli svých zemí (Strauss 1874, 360–361).¹⁴³

Burkhard Waldis uveřejnil v roce 1543 v němčině spis *Illustrierte Reimchronik*, v němž představil dvanáct „německých hrdinů“, mezi nimiž Arminiovi

141) Celým názvem *Arminius. Dialogus Huttenicus quo homo patriae amantissimus patriae laudem celebravit*.

142) Ulrich von Hutten podlehl (obdobně jako Conrad Celtis) chorobě syfilis. Je autorem pravděpodobně prvního detailního líčení průběhu zmíněné nemoci (*De morbo gallico*, 1519). Na základě Huttenova popisu usuzují dnešní odborníci, že syfilis, která měla na počátku šestnáctého století mnohem dramatictější průběh, přinesli z americké Guayany Španělé jako kožní nemoc, která se začala přenášet sexuálně i mezi evropským obyvatelstvem.

143) Huttenovo dílo bylo publikováno v latinské verzi v letech 1538 a 1557 ve Vitemberku; německý překlad byl však vytištěn až v roce 1815 (Benario 2004, 87).

náleželo jedenácté místo (Ariovistovi desáté a Karlu Velikému až dvanácté).¹⁴⁴ Daniel Casper von Lohenstein, proslulý jako „germánský Seneca“, zemřel předčasně v roce 1683 jako 48letý, když pracoval na románu o Arminiovi. Kniha vyšla v letech 1689 až 1690 pod názvem *Velkomyslný velitel Arminius neboli Hermann (Grossmüthiger Feldherr Arminius oder Hermann)*.¹⁴⁵ Konečně v roce 1769 vydal básník a dramatik Friedrich Gottlieb Klopstock o životě a smrti germánského vůdce Arminia první díl silně vlastenecky zaměřené hry *Hermannova bitva (Hermanns Schlacht)*. Následovalo druhé a třetí pokračování: *Hermann a princové (Hermann und die Fürsten, 1784)* a *Hermannova smrt (Hermanns Tod, 1787)*. Byl to výraz počínajícího německého romantického odporu vůči osvícenství a klasicismu, přicházejících z Francie (Märtin 2009, 293–297). Nebyla zapomenuta ani Arminiova družka Thusnelda, kterou od manžela odloučila skutečnost, že byla dcerou prořimsky zaměřeného germánského náčelníka Segesta. Ačkoliv ji Tacitus nezminil jménem a informací o ní je jen poskrovnu, Cornelius von Ayrenhoff ji představil jako skutečný vzor germánské ženy. V roce 1869 namaloval Karl von Piloty monumentální obraz *Thusnelda v Germanikově triumfálním průvodu* (o velikosti přibližně sedmkrát pět metrů) oslavující ideu neporazitelnosti germánské rasy (Schama 2004a, 102; Benario 2004, 88–91).

Mezi lety 1676 až 1910 bylo složeno sedmdesát pět oper oslavujících Arminiovův čin (Heather 2006, 47; Benario 2004, 89). Často vycházely ze stejného libreta a jejich názvy působí dosti monotónně (*Arminius, der deutsche Erzheld, La Germania triomfante in Arminio, Hermann und Varus, Hermann und Thusnelda* či *Hermann der Deutsche*). Mezi jejich autory nicméně objevíme Alessandra Scarlattiho nebo Georga Friedricha Händela.¹⁴⁶

V roce 1841 byl u městečka Detmold mezi Emží a Vesperou poblíž místa zvaného Teutoburger Wald položen základní kámen pomníku, který byl dokončen roku 1875, čtyři roky poté, kdy se po vítězné válce s románskou Francií zrodila jednotná germánská Německá říše (Märtin 2009, 312–332; Heather 2006, 47). Dvacet osm metrů vysoká měděná socha Hermannova třímajícího ve vztyčené ruce meč stojí na kamenném podstavci obdobné velikosti, umístěném na kopci, který ční téměř čtyři sta metrů nad okolní krajinu.¹⁴⁷ První návrh Arminiova/

144) Waldis věnoval Arminiovi následující verše:

*Arminius, den man nennt Hermann,
Ein junger Held, ein kühner Mann,
Von Leib und Gemüt wohl? Auferwachsen,
Geborn vom Hartz, ein Fürst zu Sachsen* (cit. Benario 2004, 87).

145) Ačkoliv byl zmíněný Lohensteinův román nedokončen, měl úctyhodný rozsah 3076 stran (Benario 2004, 88).

146) Společnost Sony vydala v roce 2001 záznam opery o Arminiovi od Heinricha Bibera z roku 1687 a Händelovo dílo zkomponované v roce 1737 (Benario 2004, 89).

147) Lokalita u Detmoldu byla spojována se slavnou bitvou a Teutoburským lesem až od sedmnáctého století. Skutečné místo Arminiova vítězství se nacházelo pravděpodobně sedmdesát kilometrů severněji nedaleko Osnabrücku (Heather 2006, 47). V roce 1987 objevil jeden britský